

SHARQSHUNOS KUTUBXONASI

RUSTAM SHARIPOV

KAMOLA SHARIPOVA

**JADID ADABIYOTIDA
IJTIMOIY-SIYOSIY
VOQELIKNING AKS
ETISHI**

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA
O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

**TOSHKENT DAVLAT SHARQSHUNOSLIK
UNIVERSITETI**

**RUSTAM SHARIPOV
KAMOLA SHARIPOVA**

**JADID ADABIYOTIDA
IJTIMOIY-SIYOSIY
VOQELIKNING AKS
ETISHI**

Toshkent – 2021

Rustam Sharipov, Kamola Sharipova. Jadid adabiyotida ijtimoiy-siyosiy voqelikning aks etishi. – T., 2021. – 48 bet.

Mazkur tadqiqotda jadid yozuvchilarining badiiy va publitsistik asarlari tahlili misolida ularning siyosiy, huquqiy va ma'rifiy qarashlari XX asr boshlaridagi Turkistonda vujudga kelgan tarixiy sharoit, ularning ma'rifat-parvarlik va istiqloqlilik harakati sifatida maydonga kelishida manba bo'lib xizmat qilgan omillar bilan uzviy aloqada tekshirishga harakat qilingan.

Mas'ul muharrir:

Naim Karimov

filologiya fanlari doktori, professor, Akademik

Taqrizchilar:

Xayrulla Hamidov

TDSHU "Tarjimashunoslik va xalqaro jurnalistika" kafedrasi dotsenti, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Ergash Ochilov

O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti
katta ilmiy xodimi, filologiya fanlari nomzodi

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti Sharq filologiyasi va tarjimashunoslik fakulteti Kengashining 2021 yil 21 oktabrdagi
3 - sonli majlisi qarori bilan nashrga tavsiya etilgan.

© Rustam Sharipov, Kamola Sharipova, 2021.

© Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti, 2021.

SO‘ZBOSHI

Insoniyatning tarixiy taraqqiyotida XX asr alohida ahamiyatga ega. Bu asrda shu qadar ko‘p olamshumul voqealar ro‘y berdiki, ular o‘zining mazmun-mohiyati bilan bir necha asrlarga tatiydi. XX asr voqealariga bugungi Istiqlol mafkurasi nuqtai nazaridan yondashiladigan bo‘lsa, bu asr Turkiston xalqlarining milliy ozodlik harakatlari bilan boshlandi va shu harakatning o‘z oldiga qo‘ygan ulug‘ maqsadi asrning so‘nggi o‘n yilligida, ya’ni sho‘ro mustabid tuzumining inqirozga uchrashi va qizil imperiyaning parchalanishi bilan tugadi.

Tarixni bilmay yoki o‘rganmay turib kelajak to‘g‘risida o‘ylash va olg‘a dadil qadam tashlash mumkin emas. O‘z o‘tmishini bilgan xalq hayotda uchrashi mumkin bo‘lgan xatolarning oldini oladi, boshqalar uchun Istiqlol uchun kurashda namuna bo‘la oladi. Shuning uchun ham Prezidentimiz: «Jadid bobolarimiz butun umrlarini milliy uyg‘onish g‘oyasiga bag‘ishlab, o‘lkani jaholat va qoloqlikdan olib chiqish, millatimizni g‘aflat botqog‘idan qutqarish uchun bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etdilar. Shu yo‘lda ular o‘zlarining aziz jonlarini ham qurbon qildilar. Ular “Ilmdan boshqa najot yo‘q va bo‘lishi ham mumkin emas” degan hadisi sharifni hayotiy e’tiqod deb bildilar. Milliy istiqlol, taraqqiyot va farovonlikka, avvalo, ma’rifat orqali, dunyoviy va diniy bilim, zamonaviy ilm-hunarlarini chuqur egallash orqali erishish mumkin, deb hisobladilar. Bu davrda Abdulla Avloniy, Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Ubaydulla Xo‘jaev, Abdurauf Fitrat, Ibrat domla, Abdulhamid Cho‘lpon, Abdulla Qodiriy, Ashurali Zohiriy, Hoji Muin va boshqa yana yuzlab ulug‘ insonlar milliy uyg‘onish va millatparvarlik harakatining oldingi saflarida turdilar. Ular yangi usul maktablari bilan bir qatorda, odamlarning dunyoqarashi va turmush tarzini o‘zgartirishga qaratilgan gazeta-jurnallar, nashriyot va kutubxonalar, teatrlar tashkil etdilar. Ming afsuski, jadid bobolarimiz o‘z oldiga qo‘ygan ezgu maqsadlarni amalga oshirishga mavjud vaziyat, ijtimoiy tuzum yo‘l bermadi. Ma’rifat fidoyilari o‘sha davrning turli johil kimsalarining tuhmat-malomatlariga duchor bo‘ldilar. Avval chor

hukumati, keyinchalik sovet hukumati ularni ayovsiz quvg'in va qatag'on qildi. Shu tariqa milliy uyg'onish va taraqqiyot harakati el-yurtimiz uchun armon bo'lib qoldi»¹ deyilar.

XIX asr oxiri - XX asr boshlarida maydonga kelgan jadidchilik harakati va bu harakatning ko'zga ko'ringan barcha namoyandalariga nisbatan chor hokimiyati qanday munosabat bildirgan bo'lsa, sho'rolar davrida ham ular xalq manfaatlariga zid o'laroq harakat qilgan kishilar sifatida baholandi va talqin etildi. Agar bolsheviklar bu harakatning rahbarlaridan biri Mahmudxo'ja Behbudiyni Buxoro amiri qo'li bilan tutib o'ldirgan bo'lsalar, 30-yillarda avj olgan ommaviy qatag'onlar davrida ularning tirik qolgan yuzlab namoyandalari ham qatli om qilindi. Shu bilan birga, jadid adiblari qoldirgan adabiy, ilmiy va pedagogik merosning kattagina qismi yo'q qilib tashlandi. Buning oqibatida avlodlar uzoq vaqt mobaynida jadid ma'rifatparvarlarining xolis faoliyatini o'rganolmay keldilar.

«Jadidchilik: islohot, yangilanish, mustaqillik va taraqqiyot uchun kurash» (1999) nomli to'plamning «Istiqlol samarasi» sarlavhali kirish maqolasida akademik Baxtiyor Nazarov yozganidek, «Jadidchilik davlat, tuzum, boshqaruvni isloh etish va millatni rivojlantirish orqali, umuman, jamiyatni yangi taraqqiyot bosqichiga olib chiqishni maqsad qilib qo'ygan g'oyalar va aniq amaliy tadbirlarni o'zida mujassamlashtirgan tizim ekani barchaga ayon. Shunday ekan, bu tizim... XX asr tongida yangicha yashamoqni vujudga keltirish usullarini izlaganini, istibdod sharoitida o'z taqdirini o'zi belgilash yo'lida kurashga kirishganini ko'rsatuvchi sertarmoq va murakkab jarayonlarni o'zida ifoda etdi»².

Jadidchilik harakatining eng yorqin namoyandalari o'z davrining ko'zga ko'ringan ijodkorlari ham bo'lgani sababli XX asr boshlarida Turkistonda vujudga kelgan ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy vaziyat

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoevning O'qituvchi va murabbiylar kuniga bag'ishlangan 2020 yil 30 sentyabrdagi tantanali nutqi.

² Jadidchilik: islohot, yangilanish, mustaqillik uchun kurash. Davriy to'plam. №1. – Toshkent: Universitet, 1999. –B. 4.

ularning asarlarida o'zining yorqin ifodasini topdi. Aytish mumkinki, jadid adabiyotida davrning eng dolzarb masalalari aks etgan. Jadid yozuvchilari asarlarida fuqarolarning insoniy huquqlari, so'z erkinligi, oila madaniyati, maorif islohoti, Turkistonning muxtoriyat sifatidagi kelajagi, bo'lg'usi davlatning siyosiy tuzilmalari va demokratik jamiyat qurilishining boshqa muhim masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. Jadid yozuvchilarining o'z asarlarida ilgari surgan ushbu g'oyalari va ularning badiiy izlanishlarini tadqiq etish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir.

Modomiki, jadidchilik harakatining vujudga kelishi va shakllanishi bilan bog'liq masalalarni o'rganish o'zbek adabiyot-shunosligi oldida ham turgan dolzarb ilmiy muammolardan biri ekan, jadid adiblarining adabiy-estetik qarashlari, ular qoldirgan boy adabiy-badiiy meros va ilmiy-ma'rifiy risolalarga nazar tashlash va bu murakkab ilmiy muammolarni adabiyotshunoslik fanining dolzarb masalalari bilan bog'liq holda o'rganish ushbu ilmiy tadqiqotning mas'uliyatiga tushadi. Zotan, jadid adiblari—ning adabiy-estetik ta'limoti ularning adabiyotshunoslikka oid asarlari, badiiy asarlari va ilmiy-ma'rifiy risolalari tarkibida aks etganki, tahlil jarayonida faqat badiiy asarlarnigina saralab, bir necha fan ravnaqiga xizmat qilgan tadqiqot va risolalarini e'tibordan chetda qoldirib bo'lmaydi.

JADID ADABIYOTI TADQIQI SARCHASHMALARI

Jadidchilik harakati va adabiyotining tugʻilishi, shakllanishi tarixi, shuningdek, bu harakat va adabiyotning bugungi kun uchun ahamiyatli tomonlari oʻtgan asrning 80-yillari oxiridan izchil oʻrganila boshlandi. Oʻzbekiston mustaqil davlat maqomiga erishganidan soʻng bu jarayon yanada izchillashib, ilmiy xolis yondashuv shaklini oldi. Aytish mumkinki, akademik I.Moʻminovning «XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Oʻzbekistonda hukmron mafkuraning xarakteri haqida»³ degan tadqiqoti ushbu jarayonning boshlanishiga muhim turtki berdi.

O.Sharafiddinov, N.Karimov, B.Nazarov, B.Qosimov, E.Karimov, H.Boltaboev, B.Doʻstqoraev, Sh.Turdiyev, A.Aliev, S.Ahmedov, U.Dolimov, A.Jalolov, Sh.Rizaev, B.Karimov, D.Quronov, Q.Joʻraev, I.Gʻaniev kabi adabiyotshunoslar hamda D.Alimova, R.Shamsuddinov, S.Xolboev, Q.Rajabov kabi tarixchi olimlarning tadqiqot va risolalari maydonga keldi.⁴

Bu kitob va risolalarning yaratilishi bilan jadidchilikning ummon singari keng va chuqur hodisa ekanligi yanada oydinlashdi hamda bu hodisani doktorlik va nomzodlik dissertatsiyalari shaklida ham oʻrganish zarurati tugʻildi. Shuning uchun ham jadidchilik harakati va jadid adabiyoti muammolari haqida dissertatsion tadqiqotlar yaratishga alohida eʼtibor berish maqsadga muvofiqdir.⁵ Ammo qayd

³ Qarang: Moʻminov I. Oʻzbekiston ijtimoiy-falsafiy tafakkuri tarixidan. – T.: 1960. – B. 245-270.

⁴ Sharafiddinov O. Choʻlponni anglash. – T.: 1994; Karimov N. Choʻlpon. Maʼrifiy roman. –T.: 2004; Qosimov B. Milliy uygʻonish. – T.: Maʼnaviyat, 2002; Каримов Э. Развитие реализма в узбекской литературе. – T.: 1975; Boltaboev H. Qatagʻon qilingan ilm. –T.: Xazina, 1996; Oʻsha muallif. Fitratning ilmiy merosi. – T.: Fan, 1996; Oʻsha muallif. Fitrat – adabiyotshunos. – T.: Yozuvchi, 1996; Gʻaniyev I. Fitrat dramalari poetikasi. – T.: Fan, 2005; Oʻsha muallif. Fitratshunoslik. – T.: Fan, 2005; Karimov B. Jadid munaqqidi Vadud Mahmud. –T.: Oʻsha muallif. Yangilanish sogʻinchi. –T.: 2004; Quronov D. Ruhiy dunyo tadqiqi. T., 1995; Oʻsha muallif. Choʻlpon nasri poetikasi. –T.: 2004; Joʻraev Q. 20-yillar dramaturgiyasi. –T.: Universitet, 2000; Afoqova N. Jadid sheʼriyati poetikasi. –T.: Fan, 2005 va boshqalar.

⁵ Qarang: Boltaboev H. XX asr oʻzbek adabiyotshunosligi va Fitratning ilmiy merosi. Filol. fanlari doktori... diss. –T.: 1996; Gʻaniyev I. Fitrat dramalari poetikasi. Filol. fanlari doktori... diss. –T.: 1998; Quronov D. Choʻlpon poetikasi (nasriy asarlari misolida) Filol. fanlari doktori... diss. –T.: 1998; Karimov B. XX asr oʻzbek adabiyotshunosligida talqin muammosi (qodiriyshunoslik misolida). Filol. fanlari doktori... diss. –T.: 2002; I.Gʻaniev. Abdurauf Fitratning tarixiy fojia yaratish mahorati («Abulfayzxon» tragediyasi asosida). Filol. fanlari nomzodi diss. –T.: 1992; Avazov N. Mahmudxoʻja Behbudiyning ijodiy merosi (manbalar). Filol. fanlari nomzodi diss. –T.: 1995; Saidov H.O. Mahmudxoʻja Behbudiyning publitsistik va muharrirlik faoliyati. Filol. fanlari nomzodi diss. –T.: 1998; Rahim Gulshan Muhiddin qizi. Abdurauf Fitrat va jadid adabiyoti. Filol. fanlari nomzodi diss. –T.: 1998.

etilgan doktorlik va nomzodlik dissertatsiyalari adabiyotshunoslik fanining muhim masalalariga bag'ishlanganiga qaramay, jadidchilik-day ulkan ijtimoiy-siyosiy, adabiy-ilmiy, ma'rifiy-pedagogik global hodisaning muayyan bir yo'nalishinigina o'rganishga qaratilgandir. Respublikamizda va xorijda jadidchilikka bag'ishlangan bir qator ilmiy anjumanlar bo'lib o'tgan va bu anjumanlarning materiallari aksar hollarda to'plam shaklida nashr etilgan. 1999 yil 16-18 sentyabr kunlari Toshkentda o'tkazilgan «Markaziy Osiyo XX asr boshida: islohotlar, yangilanish, taraqqiyot va mustaqillik uchun kurash (jadidchilik, muxtoriyatchilik, istiqloлчаilik)» mavzuidagi xalqaro ilmiy anjuman materiallari ham ushbu ilmiy muammoning yechilishi, nafaqat o'zbek adabiyotshunoslari, balki xorijiy tadqiqotchilar Adib Xolid (AQSh), Shantal Lemarse Kelkeje (Frantsiya), Ingeborg Baldauf (Germaniya) tomonidan ham ta'kidlangan edi.

Jadidchilik tarixini va jadidlarning adabiy va ijtimoiy merosini o'rganishning yangi bosqichga chiqishida prof. B.Qosimovning «Milliy uyg'onish: jasorat, ma'rifat, fidoyilik» (2002), N.Karimovning «Cho'lpon» ma'rifiy romani (2004) hamda mualliflar jamoasi tomonidan tuzilgan «Milliy istiqloлча davri o'zbek adabiyoti» darsligini alohida qayd etish lozim.

JADID YOZUVCHILARINING IJTIMOIIY-SIYOSIY VOQELIKKA MUNOSABATI

Turkistonda jadidchilik harakatining vujudga kelishi uchun ma'lum bir ob'ektiv sharoit va sabablar mavjud edi. XIX asr o'rtalari va XX asr boshlarida jamiyatda yangilanish zarurati tug'ildi. Bir qator ijtimoiy, siyosiy, huquqiy va ma'naviy muammolar paydo bo'ldi. Ularni hal etish uchun bel bog'lagan bir guruh ziyolilar xalq orasida «jadidlar» nomini oldi. Ushbu so'zning lug'aviy va istilohiy ma'nolarini izohlagan prof. B.Qosimov shunday yozadi: «Jadid»ning ma'nosi yangi demakdir. U shunchaki yangi yo bo'lmasa «yangilik tarafdori» degani emas. Balki «yangi tafakkur», «yangi inson», «yangi avlod» singari keng ma'nolarni o'zida mujassam etgan».⁶ So'zning ma'no qamrovidan ham seziladiki, jadidchilikka birgina Turkistonda kechgan ma'rifiy oqim yoki ijtimoiy-siyosiy harakat doirasida qarab bo'lmaydi. Balki XIX asrning oxiri XX asrning boshlarida umum-jahon miqyosida kechgan siyosiy-iqtisodiy va madaniy-ma'naviy yangilanishlar bizning yurtimizda «jadidchilik» nomi bilan tarixga kirgan global bir hodisa bilan bog'liqdir. Chunki, 1868 yili Angliyada, 1871 yili Frantsiyada, XIX asrning butun 70-80 yillari davomida Germaniyada kechgan yangilanishlar, islohot va qayta qurishga bo'lgan intilish ham Turkiston jadidlarining yangilik sari qilgan harakatlariga sabab bo'lgan bo'lsa ajab emas. Agar birgina adabiyot sohasida ham olib qaraganda yuqoridagi sanalardan so'ng milliy adabiyotlar «yangi frantsuz adabiyoti», «yangi ingliz adabiyoti» singari istilohlar bilan ham atalgani sir emas. Hatto Rossiyada «yangi adabiyot» XIX asrning 90-yillaridan boshlanganini e'tirof etgan nazariy ishlar haqida yuqorida fikr bildirgan edik.

⁶ Qosimov B. Milliy uyg'onish: jasorat, ma'rifat, fidoyilik. –T.: Ma'naviyat, 2002. – B. 5.

Kishilik jamiyatining ko'p asrlik tarixida xilma-xil harakatlar, ta'limot va siyosiy oqimlar mavjud bo'lgan. Bularning zahirida adolatli, fuqarolarning tengligi asosiga qurilgan, insonparvar jamiyatni yuzaga keltirish uchun, zulm va zo'ravonlikdan, qullik va istibdoddan, tengsizlik va jaholatdan qutulish uchun tinimsiz izlanish istagi yotgan.

Bir tomondan, XVI-XIX asrlarda Turkistonda hukm surgan ijtimoiy tuzum – feodal davlatning inqirozga yuz tutishi, jamiyat taraqqiyotida turg'unlik holatining yuzaga kelishi, ikkinchi tomondan, Turkistonning Chor qo'shinlari tomonidan bosib olinishi va mustamlakaga aylantirilishi natijasida o'lkada shunday bir mudhish sharoit vujudga kelgani ma'lumki, muayyan ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy va ma'rifiy zaminsiz xalqni uyg'otuvchi, jamiyatni silkitib, larzaga keltiruvchi biron-bir harakatning paydo bo'lishi mahol edi.

Shuning uchun ham Turkiston jadidchilik harakatining maydonga kelishini uning manbalarini aniqlamay va bu manbalarning Turkistondagi jadidchilik harakatining tug'ilishi bilan bog'liq bo'lgan nuqtalarini belgilamay turib o'rganib bo'lmaydi. Agar jadidchilik harakatining yuzaga kelishi uchun Turkistonning o'zida zarur ijtimoiy va madaniy zamin (ichki sharoit) bo'lmaganida o'zbek jadidchilik harakatining paydo bo'lish va shakllanish jarayoni bu qadar intensiv tus olmagan bo'lardi. Bunday zamin esa, birinchi navbatda, Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat, Munavvar qori Abdurashidxonov, Abdulla Qodiriy, Abdulhamid Cho'lpon singari shoir va yozuvchilarning ijodiy faoliyatlari bilan bog'liq.

Turkistondagi og'ir ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy sharoit taqozosi bilan XIX asrning oxiri – XX asrning boshlarida o'lkada jadidchilik harakati vujudga keldi.

Turkistondagi jadidchilik harakati tarixini quyidagi davrlardan iborat bo'lgan deb tushunamiz:

a) XIX asrning 90-yillaridan 1905 yilgacha bo'lgan davr – o'zbek jadidchilik harakatining tug'ilishi;

b) 1906 yildan 1917 yilgacha bo'lgan davr – jadidchilik harakatining shakllanishi va taraqqiyoti;

v) 1918 yildan 1930 yilgacha, ya'ni Turkiston Muxtoriyat hukumatining tugatilishidan "Milliy ittihad" tashkiloti a'zolarining mahv etilishigacha bo'lgan davr – jadidchilik harakatining bolsheviklar tomonidan nazorat qilinishi va tugatilishi.

Jadidchilik harakatining vujudga kelishi, taraqqiyoti va tanazzuli sabablarini jiddiy kuzatgan olimlarning deyarli hammasi tomonidan bu tartibdagi davrlashtirish qabul qilingan. Shu bilan birga, Turkiston jadidchilik harakatining tug'ilishini Rossiya istilosi davridan emas, balki XX asr boshlaridan deb belgilagan olimlar ham yo'q emas. Davrlashtirish talqinidagi bunday turlifikrlilik-dan qat'iy nazar Markaziy Osiyoda kechgan ulkan global hodisa jadidchilikning xalqimiz tarixi oldida bajargan tarixiy vazifasini tan olmaslik mumkin emas.

Turkistonda jadidchilik harakatining yuzaga kelishiga xizmat qilgan yana bir qator omillarni yoddan chiqarmaslik lozim. Bir tomondan, o'zbek jadidchilik harakatiga oziq bergan kuchlar millatning o'tmishida yashab o'tgan buyuk alloma va mutafakkirlar bo'lib, ularning ma'naviy-ilmiy merosini o'rganish orqali xalqimiz qanchalik yuksaklikka erishgan ekan, jadidlar ham o'tmish ma'naviyatini bilish va uning ayrim muammoli o'rinlarini isloh qilish yo'lidan borganlari ma'lum haqiqat. Isloh qilish uchun esa har bir ma'naviy merosning o'z davri va shu kundagi ahamiyatini belgilash, uning kelajakka dahldorlik darajasini aniqlash hamda ularni xalqning milliy yuksalishi uchun o'ziga xos shakllarda yetkazib berish zarur edi. Bu haqda taniqli fitratshunos olim yozadi: «Turkiston tarixiga olamshumul o'zgarishlarning muallifi sifatida kirgan jadidchilik nafaqat Markaziy Osiyoda, balki Yevroosiyoda ham ahamiyatli iz qoldirgani uchun u jahon afkori ilmiyasi tomonidan e'tibor bilan o'rganilmoqda... Jadidchilik o'z xalqini ozod va yurtini obod ko'rish shiorini o'rta qo'yish barobarida uning oliy pirovard niyati xalqning o'z shonli tarixi, madaniyati bilan jahon afkori umumiyasiga tanitishni istadi. Shuning uchun ham jahonni titratgan Temur qilichining zarblari va jahon adabiyotida yangi sahifa yaratgan Navoiy qalami jadidchilar

uchun zamon timsoliga aylandi. O‘tmishni ideallashtirish orqasida yangi va yuksak jamiyat yaratib bo‘lmasligini yaxshi anglagan jadidchilar o‘tmish merosini o‘zlashtirish barobarida jahonning eng taraqqiy etgan millatlari sifatida o‘zini ko‘rishni istadi. Biroq bu ildizlardan yaralgan daraxt quyoshga bo‘y cho‘zib, Iymon, Milliy shuur va Istiqlol kurtaklarini chiqargunga qadar mashaqqatli yo‘lni bosib o‘tdi va ko‘p qurbonlar berdi...»

Jadidchilik harakati Turkistonga Rusiya istilosi tufayli kirib kelgan, temir yo‘l, matbaa va matbuot imkoniyatlaridan ham foydalanishga harakat qildi. Garchi rus oxrankasi jiddiy qarshilik ko‘rsatganiga qaramay, «Turkestanskije vedomosti»ning turkcha (N.Ostroumov ta’biricha, «sartcha») ilovasi bo‘lgan «Turkiston viloyatining gazetisi»da Furqat, Sattorxon kabi o‘zbek shoir va ziyolilarining maqolalari ham e’lon qilinib turdi.

Sattorxonning bir qator asarlarida sud va davlat tuzilishi, poraxo‘rlilik, mahalliychilik, ichki nizolarni yo‘qotish kabi xilma-xil masalalar yuzasidan bildirgan fikrlari hanuzga qadar o‘z qimmatini yo‘qotmagan. Sattorxon rus fani va madaniyatining dastlabki targ‘ibotchilaridan biri sifatida maydonga chiqdi. U “Turkiston viloyatining gazetisi”da e’lon qilgan maqolalarining birida (1890 yil 14 may sonida) bunday deb yozgan edi: “Biz rus xalqi yordamida Ovro‘pa xalqlari bilan aloqa o‘rnatishimiz mumkin, buning natijasida biz umumbashariy hayot va ilmiy taraqqiyotning ishtirokchilariga aylanamiz”.

“Turkiston viloyatining gazetisi”ga o‘ttiz besh yil davomida muharrirlik qilgan N.Ostroumov o‘z navbatida Rossiya va Yevropa madaniyati hamda hayot tarzini targ‘ib qilishga katta e’tibor qaratdi. Uning gazetasida Rossiya va Yevropaga sayohat qilgan bir qator o‘zbek tujjorlari va ziyolilarining sayohatnomalari muntazam ravishda e’lon qilindi. Masalan, 1887 yilda Xarkovda bo‘lib o‘tgan qishloq xo‘jaligi ko‘rgazmasida ishtirok etgan samarqandlik savdogar Mirza Buxarinning Boku, Xarkov, Moskva va Peterburg taassurotlari (1888, 4-7 sonlar), toshkentlik savdogar Tojimuhammad Isamuhamedovning

1900 yilda Boku-Istanbul yo‘li orqali Parijga qilgan sayohati (1900, 44-45 sonlar), gazeta muharrirlaridan Sattorxon Abdug‘afforov (1893), shoir Zokirjon Furqat (1891, 22-28, 32-sonlar), Xudoyorxonning kichik o‘g‘li Ibn Yaminbek (1893, 20-son), toshkentlik savdogar Orifxo‘janing (1894, 28-son) sayohatnoma va xotiralari gazeta sahifalarida e‘lon qilindi.⁷

1906 yil 27 iyunda Turkistonda birinchi jadid matbuotining qaldirg‘ochi bo‘lgan “Taraqqiy” (Ismoil Obidiy muharirligida) gazetasi, 6 sentyabrdan esa Munavvar qori boshchiligidagi bir guruh jadidlar "Xurshid" gazetasini chiqara boshlaydilar. Gazetaning 10 soni dunyo yuzini ko‘rganidan keyin u hukumat tarafidan yopildi. 1907 yildan Abdulla Avloniyning «Shuhrat» gazetasi chiqa boshladi. 1912 yildan Buxoroda «Buxoroi sharif» nashr qilina boshladi. Fors tilida chiqa boshlagan bu gazetaning Markaziy Osiyoning tubjoy aholisi bo‘lgan turklar tilida emas, Navoiy sart tili deb atagan forsiyda chiqishi nafaqat turkistonliklarni, balki xorijdagi ayrim turkshunoslarni o‘ylatib qo‘ydi. «Turk yurdi» jaridasi bu holdan ajablanib maxsus maqola bag‘ishlagani yapon olimi professor Xisao Ko‘matsuning tadqiqotlaridan ma‘lum. Ehtimol, ushbu tanqidlar sabab bo‘lib gazetaga o‘zbek tilida xaftalik «Turon» ilovasining nashr etilishi yo‘lga qo‘yildi.

1913 yilning aprel oyida chiqa boshlagan "Samarqand" gazetasiga mufti Mahmudxo‘ja Behbudiy mas‘ul muharrir etib tayinlanadi. O‘zbek, fors va rus tillaridagi maqolalar e‘lon qilingan bu gazeta sahifalarida Mirzohid Miroqilov, Akobir Mansur, Hoji Muin kabi jadid ziyolilarning asarlari ham o‘rin egallagan edi. Olti yuzga yaqin nusxada tarqalgan bu gazetaning 45 soni chiqqanidan keyin mablag‘ tanqisligi sababli yopiladi. 1913 yil 20 avgustdan e‘tiboran esa Behbudiy o‘zining “Oyina” jurnalini chiqara boshlaydi. Uning sahifalarida Munavvar qori, Mahmud Sattor, Akobir Mansurlarning bir qator maqolalari o‘rin egallagan bo‘lib, jurnal “Millat, islomiyai

⁷ To‘g‘on Z.V. Bugungi Turkeli (Turkiston) va yaqin tarixi. 2-nashr. - Istanbul, 1981. - B. 502.

saodat” shiorini ko‘targan edi. Ammo “Oyina” jurnali ham 136 soni e‘lon qilinganidan keyin 1915 yil 15 iyunda yopiladi.

1914 yildan nashr etila boshlagan «Sadoi Turkiston» jadidchilik tarixida chuqur iz qoldirgan nashrlardan biri edi. Uning bosh muharriri Ubaydullaxo‘ja Asatillaxo‘jaev bo‘lib, gazeta ishlariga Munavvar qori va Abduraufzodalar yaqindan yordam berishgan. «Sadoi Turkiston» bilan deyarli ketma-ket nashrga chiqqan «Sadoi Farg‘ona» gazetasining ishiga Obidjon Mahmudiy muharrirlik qilgan. Prof. B.Qosimov 1917 yil fevral voqealaridan so‘ng nashrdan chiqqan gazetalar haqida fikr bildirib, chunonchi shunday yozadi: 1917 yilning fevralidan keyin «Najot» (Munavvar qori), «Sho‘roi islom» (A.Battol), «Turon» (Avloniy), «Hurriyat» (Fitrat), «Kengash» (Zaki Validiy), «El bayrog‘i» (B.Soliev,A.Zohiriy), «Ulug‘ Turkiston» (K.Bakir) kabi ko‘plab gazetalar chiqdi». ⁸ Bular orasida Samarqandda nashr etilgan «Hurriyat» gazetasi sahifalarida yuzlab, minglab maqola va xabarlar, she‘r va hikoyalar chop etildiki, bu hol jadid adabiyotining taraqqiyotiga xizmat qilgan asosiy omillardan biri jadid matbuoti degan da‘voni tasdiqlaydi. Turkiston jadid matbuoti tarixi haqida ham maqola va tadqiqotlar paydo bo‘ldi. Dastlab Cho‘lpon «Turkistonda matbuot» maqolasi bilan chiqdi. ⁹ So‘ngra Abdulla Avloniy 1905-1917 yillarda chop qilingan nashrlarni umumlashtirib, «Burungi o‘zbek vaqtli matbuotining tarixi» maqolasini yozdi. ¹⁰ Oradan o‘n yil o‘tgandan keyin Ziyo Saidning «O‘zbek vaqtli matbuoti tarixiga materiallar (1870-1927)» nomli mashhur kitobi nashrdan chiqdi. ¹¹ Jadid matbuoti tarixiga nazar tashlaganda, shunga amin bo‘lamizki, haqiqatan ham jadidchilar tomonidan amalga oshirilgan nashrlar millatning uyg‘onishiga sabab bo‘ldi, ikkinchidan, derli barcha jadidchilik harakatining rahbarlari matbuotchilik ishiga faol qatnashib,

⁸ Qosimov B. Milliy uyg‘onish: jasorat, ma‘rifat, fidoyilik. –T.: Ma‘naviyat, 2002. – B. 63.

⁹ Cho‘lpon. Turkistonda manbuot (nashrga tayyorlovchi T.Tog‘aev). // Jamiyat va boshqaruv. -1998. -2-son.

¹⁰ Bu haqda qarang: Qosimov B. Milliy uyg‘onish: jasorat, ma‘rifat, fidoyilik. –T.: Ma‘naviyat, 2002. – B. 58.

¹¹ Ziyo Said. Tanlangan asarlar. –T.: 1974. – B. 113-116.

o‘zlarining maqola va badiiy asarlarining ommaga yetib borishi uchun qulay bo‘lgan usul va yo‘l topdi.

1920 yilda Bokuda nashr etilgan “Fuqaro fuyuzato” jurnalida e‘lon qilingan yuqorida tilga olingan “Turkistonda matbuot” nomli maqolasida Cho‘lpon mahalliy matbuot faoliyati, uning xalq hayoti va siyosiy voqelikda tutgan o‘rniga shunday baho bergan edi: ”Eski vaqtlarda: “Matbuot yettinchi davlatdir”, derlar edi. Bu so‘z, bu da’vo endi-da ahamiyatini yitirmabdir. Bu kunda-da matbuotning ahamiyati buyukdir. Xususan, Sharq xalqi bu kun matbuotning ahamiyatini tushunmishdir. Buyuk inqilob olamining ketishidan bexabar yotgan sharqliklarni uyg‘otmish, qonsiz tomirlariga qon, "yashamak uchun muboraza edajak” muqaddas qon savk etmishdir. Qamoqda matbuotni ajnabiylarga - xorijliklarga maxsus bir “shay” bilan sharqlilar bukun uni izlar, topar, uning ustida mulohaza yuritarlar. Olamning tugul, hatto shaharning hayotiga-da ko‘zining ichi bilan boqqan ko‘yli, kandli bu kun ko‘yning tashqarisida, yiroqlarda tantanali, muborazali va o‘ziga ham taalluqli bo‘lgan hayotni bilmoq va o‘rganmoq istab ta’qib etadilar”. Cho‘lponning mazkur maqolasi bilan bir qatorda “Sharq isyoni” she’rining ham Ozarbayjon matbuotida e‘lon qilinishi 1920 yilning sentyabr oy boshlarida Bokuda bo‘lib o‘tgan Sharq xalqlarining tarixiy qurultoyi bilan bog‘liqdir. Ma’lumki, Cho‘lpon ham bu qurultoyda Turkistondan borgan bir guruh vakillar qatorida qatnashgan edi. Cho‘lponning “Turkistonda matbuot” maqolasi esa, yozilish sanasiga ko‘ra, bu mavzudagi dastlabki ish bo‘lishi bilan birga, o‘zbek vaqtli matbuoti tarixida nashr etilgan gazeta va jurnallarning o‘z davrida millatimizga qay darajada xizmat qilganini Sovet hokimiyati sharoitida haqqoniy va xolisona baholagan ish sifatida ham qimmatlidir.

Toshkent va Buxoroda bu vaqtga kelib musulmon matbaa (bosmaxona)lari ham faoliyat ko‘rsata boshlaydi. Toshkentlik boylardan Fulom Hasan Orifjonov matbaasida bir qator fors va o‘zbek tillaridagi asarlar litografiya usulida chop etila boshlandi. Toshkentdagi Portsov va Buxorodagi Livnin matbaalari tarix va

adabiyotga oid bir qator asarlarni, jumladan, Alisher Navoiyning «Xamsa» asarini, Ahmad Yassaviyning «Devon»ini, «Abo Muslim rivoyatlari», «Temur-noma», «Shohnoma» kabi asarlarni chop etdi. Toshkentda yangi asarlarni nashr etish maqsadida «Turkiston» nomli nashriyot shirkati ham tashkil etildi.

Turkiston jadidchilik harakatining madaniy-adabiy sohada qoʻlga kiritgan eng katta natijalaridan biri milliy dramaturgiyaning shakllanishi edi. Jadid dramaturglari, birinchidan, oʻz oldilariga millatni maʼrifatga, ilmga yetaklash va buning barobarida jaholatga qarshi kurash vazifasini oʻz oldilariga qoʻydilar. Buning uchun oʻz asarlarida maʼrifatparvarlik gʻoyalarini ilgari surdilar.

Oʻzbek milliy dramaturgiyasi hamda milliy teatri Mahmudxoʻja Behbudiyning «Padarkush yoxud oʻqimagan bolaning holi» nomli dramasi bilan boshlanadi. Drama birinchi marta 1914 yil 15 yanvarda Samarqandda namoyish etilib, «Oyina» jurnalida bu haqda maqola eʼlon qilinadi. 1914 yil 27 fevralda Abdulla Avloniy va Munavvar qori Abdurashidxonov boshchiligidagi «Turon» teatri guruhi Toshkent shahrining oʻsha vaqtlardagi eng katta teatr-kontsert binosi oʻz ichiga ikki ming kishini sigʻdira oladigan «Kolizey»da spektaklni namoyish etadi. Bu esa madaniyatimiz tarixida ulkan voqea boʻlib, zamonaviy milliy teatrning tugʻilishidan darak beradi. Ushbu qutlugʻ kunda oʻzbek milliy teatri sahnasini ochishdek vazifa Munavvar qori Abdurashidxonov zimmasiga tushdi. Asarga nisbatan salbiy fikrlar, havaskorlarga jismoniy tahdidlar, keskin munozaralar davom etib turgan bir paytda Munavvar qori ikki ming kishilik zalda teatr sanʼatining maʼnaviyatimiz taraqqiyotida tutgan oʻrni haqida maʼruza qildi.

Har qanday yangilik xalq hayotiga osonlikcha singib ketmaganidek, teatr ham Turkiston hududlarida katta qarshilik va toʻsiqlarga, hatto hujumlarga duch keldi. Adabiyotshunos olim Shuhrat Rizayev oʻzining «Jadid dramasi»¹² kitobida bu haqda toʻxtaladi. Olimning fikricha, bunday toʻsiqlarning eng kattasi

¹² Rizaev Sh. Jadid dramasi. - T.: Sharq, 1997.

mustamlakachi ma'murlar bo'lib, dramatik asar bosmadan chiqib, to sahna yuzini ko'rgunga qadar senzuraning ming chig'irig'idan o'tishi kerak edi. Bu jarayonda har bir so'z va jumlagi alohida e'tibor berilar, nogahon odamlarning ongini uyg'otib yuborishi yoki ularni harakatga undovchi o'rinlar esa asardan olib tashlanardi.

Ma'lumki, Turkistonning hamma yirik shaharlarida drama to'garagi qatnashchilari ijrosida kichik-kichik sahna asarlari o'ynalgan va bu spektakllar o'z davrining madaniy hayotiga ham ta'sir o'tkazgan. To'dalar qoshidagi orkestrlar esa turli siyosiy va madaniy tadbirlarning yuqori saviyada o'tishiga xizmat qilgan. Sobiq turk zobiti xotiralarida Hamzaning teatrchilik faoliyati bilan bog'liq maroqli faktlar ham uchraydi: «Farg'ona vodiysida Musajon va Hamza Hakimzoda Niyoziy tomonidan tashkil etilgan musiqali teatr truppasi bizning «Turk kuchi» to'dasi bilan birlashish istagini bildirdi. Biz ham bunga rozi bo'ldik. Bu vaqtda truppa Toshkentga kelib, yozuvchi Hamza Hakimzodaning «Loshmon fojeasi» nomli pyesasini qo'yayotgan edi. Unda chor Rossiyasining Birinchi jahon urushi davrida turkistonliklarga o'tkazgan zulmi haqida hikoya qilinardi. Ruslar qozoq, qirg'iz, o'zbek va turkmanlarni front orqasida xizmat qilish uchun majburiy ravishda mardikorlikka olish ishlarini boshlab yuboradilar. Yerli aholi bunga qarshi chiqqach, askarlar qurol ishlatadilar. Natijada, 1916 yili Turkistonda umumxalq qo'zg'oloni boshlanadi. Asarda ana shu qonli voqealar haqida hikoya qilingan edi.

Hamza Hakimzoda rahbarlik qilgan ushbu sayyor truppadagi erkak san'atkorlarning aksariyati o'zbeklar edi. Ular orasida birgina tatar ayoli bor edi. Bizning to'damiz bilan birlashganidan keyin truppaga Fotima tutash degan yana bir tatar qizi kelib qo'shildi. «Tutash» so'zi tatarchada «erga tegmagan qiz, bokira» degan ma'noni bildiradi. O'zbeklar u vaqtlarda qizlarining teatrga kirib ishlashlariga ruxsat bermas edilar. Shuning uchun ham teatrning ayol san'atkorlarga bo'lgan ehtiyoji tatar, arman va yahudiy xonimlarni sahnaga jalb etish yo'li bilan qondirilar edi... Guruhlarimizning birlashishi tantanali bir marosimda amalga oshirildi. Hamzaning teatr

truppasi musiqa sadolari ostida Toshkentning Yangi shahar qismidan, bizning “Turon kuchi” guruhimiz esa maxsus tikilgan liboslarda va orkestr sadolari ostida Eski shahardan yo‘lga chiqdik. Bir ozdan keyin guruhlar O‘rda og‘zi degan yerda uchrashib, birgalikda “Turon” maktabiga tomon yo‘l oldilar. Teatrlashtirilgan yurish davomida har ikkala guruh musiqachilari “Eski do‘st” (aslida olmonlarning “Alte Kamarat”) nomli marshini chalib bordilar. “Turon” maktabi hovlisida Muhiddin qori tomonidan mavlud o‘qildi va dasturxonlarga osh tortildi.

Yozuvchi Hamza Hakimzodaga maktabdagi bo‘sh xonalardan biri ajratib berildi. U har safar Toshkentga kelganida shu yerda istiqomat qiladigan bo‘ldi. Birlashgan teatr truppasiga ham Hamza-ning o‘zi rahbarlik qila boshladi”.¹³

Behbudiy, Hamza, Hoji Muyin, G‘ozi Yunus, G‘ulom Zafariy kabi jadid dramaturglarining Turkiston madaniy turmushi uchun nihoyatda zarur bo‘lgan bu soha rivoji uchun qilgan mehnatlarini e‘tirof etish bilan birga Fitrat dramaturgiyasining o‘zbek dramasi shakllanishidagi o‘rnini qayd etmaslik mumkin emas.¹⁴ Bu haqda fitratshunos olim H.Boltaboev shunday yozadi: “Fitratning dramatik asarlari, asosan, 1918-26 yillarda yozilgan bo‘lsa ham olis Hind o‘lkasi voqealariga («Hind ixtilolchilari», «Chin sevish») asoslanadimi, Buxoro tarixining qorong‘u qatlamlaridan bahs yuritadimi («Abulfayzxon», «Arslon»), turli rishtalar bilan o‘lka tarixiga bog‘lanadimi («Temur sag‘anasi», «Qon») yurt kelajagiga dildan qayg‘uruvchi vatanparast shoirning iste’dodi ko‘lamidan dalolat beradi... Fitrat dramaturgiyasi faqat mazmun va shakl jihatdan-gina emas, janrlar nuqtai nazaridan ham rango rangdir. Unda tarixiy fojea, drama («teatru» deb nomlangan) hatto zamonaviy operalar librettosini uchratish mumkin”.¹⁵

¹³ Roji Chakiro‘z. Yuragimga yaqin go‘shalar (turkchadan R.Sharipov tarjimasi). // Jahon adabiyoti. – 1997. 5-son. - B. 197-198.

¹⁴ Bu haqda qarang: G‘aniev I. Fitratning tragediya yaratish mahorati. – T., 1994; O‘sha muallif. Fitrat: e‘tiqod, ijod. – T., 1994.

¹⁵ Boltaboev H. Abdurauf Fitrat. Oliy va maxsus o‘quv yurtlari uchun qo‘llanma. –T.: 1992. - B. 30, 34.

Jadid dramasi va teatri millatning uygʻonishiga sabab boʻlib, butun Markaziy Osiyo boʻylab keng tarqalgan boʻlsa, badiiy adabiyotning boshqa tur va janrlari ham borki, jadid shoir va yozuvchilari ularning taraqqiyotiga ham mislsiz xizmat qilganlar. Maʼlumki, sharqda mumtoz nasr oʻz anʼanalari bilan yashagan, ogʻzaki adabiyotdagi qissaxonlik tajribasi, kitobiy (Qurʼoniy syujetdagi) nasriy dostonlar, hikoyatlar va jangnoma tipidagi nasriy asarlar, yuksak axloqiy ruhdagi qissalar va memuar tipidagi «noma»lar XX asr boshlarigacha oʻzbek mumtoz nasrining ifoda shakli va vositalari sifatida yashab kelgan. Biroq har sohada yangilanish tarafdori boʻlgan jadidlar uchun bu kabi janr va vositalar kamlik qilardi. Shuning uchun ham Choʻlpon «Ulugʻ hindi» nomli mashhur maqolasida «koʻngil yangilik oxtaradir» deb yozganida, birinchi navbatda, Rabindranat Tagor, Joʻrji Zaydon singari buyuk sharq romannavislarining ijodini havas qilgan edi. Bu Yevropa andozalariga mos keladigan, voqealar tartibi realistik asosga qurilgan zamonaviy nasr edi. Bunday yangi nasr yaratishga urinish Qodiriyning dastlabki hikoyalarida («Uloqda»), Choʻlponning «Doktor Muhammadiyor», «Qurboni jaholot» singari asarlarida Hamzaning «roman» unvoni bilan tavsiya qilgan «Yangi saodat yoki milliy roman», «Haqiqat kimda?» kabi hikoyalarida kurtak yoza boshlagan edi. Choʻlponning «Doktor Muhammadiyor» hikoyasida bu jihatdan xarakterli bir lavha uchraydi. Hikoya qahramoni Muhammadiyor ilm toliblari haqida «Umrlik shogirdlar» degan roman yozadi: «Roʻmon oʻn ikki juzʼ boʻlib, Turkistonda hanuz shundogʻ milliy maishatdan olingʻan roʻmon chiqmagʻan edi». Mana bu soʻzlarda Choʻlponning yangi milliy roman orzusini uqish mumkin.

Abdulla Qodiriy zakosi bilan oʻzbek romanini dastlabki asari bilan maktab yaratishlik darajasiga olib chiqqan «Oʻtgan kunlar» mutaxassislarning aniqlashicha, jadid adabiyoti rivojlanish davriga kirgan 10-yillarning soʻnggida yozilgan edi. Uning dastlabki jurnal varianti 20-yillarning boshidayoq har bir oʻzbek xonadoniga kirib

keldi va yangi tipdagi realistik roman qanday bo'lishini Yevropa romannavislariga ham anglatib ulgurdi.

Jadid shoirlarining she'riyatda yaratgan eng katta yangiligi vazn islohoti bo'ldi. An'anaviy aruzning qoliplari keng ijtimoiy mazmunni aks ettirishga torlik qilib qoldi, qolaversa, aruzning murakkab sir-sinoatini bilishlik har kimga ham nasib qilavermagani uchun mazmunan sayoz, faqat vaznga tushgan so'zlar yig'indisini she'r deb tavsiya qilish odatdagi holga aylandi. Ushbu davr voqealarining shohidi bo'lgan Laziz Azizzodaning ushbu so'zlari masalani oydinlashtirishga yordam beradi: «Cho'lpon til va uslubni (she'riyatda – R.Sh.) soddalashtirdi. Lekin aruz vaznining yiqilishida Fitratning xizmati jiddiy bo'ldi. Mana shu adabiy inqilobning ilk davrida she'rda qofiyasizlik, vaznsizlik, bir qadar ozodlik vujudga kelish bilan bir vaqtda anarxistlik ham maydonga chiqa boshladi».¹⁶ Shunda yangi milliy fonetik zaminga asoslangan vaznni og'zaki she'riyatdan yozma adabiyotga olib kirish ehtiyoji tug'ildi. Shu vaqtda Fitrat: «Barmoq vaznida she'rni boshlab Cho'lpon yozdimi?.. men yozdimmi, esimda yo'q. Faqat shunisi aniqki, barmoq vaznini nazariy jihatdan yoqlab chiqqan birinchi o'zbek millatchisi men dim»,¹⁷ deb yozgani ma'lum. Ulkan olimning mana bu dalolati jadidlar nafaqat yangi vazn tarafdori bo'lib chiqdilar yoki u vaznda birinchilardan bo'lib she'rlar yozdilar, balki yangi milliy vazn bo'lgan barmoq vaznini nazariy jihatdan asoslab bergan olimlar ham jadidlar orasidan yetishib chiqqan edilar.

Jadidchilik adabiy-badiiy yangiliklar, maorif tizimidagi islohotlar, matbuotning vujudga kelishi kabi madaniy hayotda bir qancha yangiliklar berish bilan birga jadidchilar ko'proq mustamlakachilik siyosatiga keskin zarba berish uchun kurashni o'z zimmlariga olgan fidoyi vatanparvar edilar. Birgina 1916 yil voqealari jadidchilik harakatining yuksalishida juda katta tayyorgarlik nuqtasi bo'lganini unutmaylik. Shu yilning fevral oyida Turkistondagi rus axborot vositalari, jumladan, «Turkestanskie

¹⁶ Azizzoda L. Cho'lpon kim edi? // Yoshlik. . – 1988. 10-son. – B.68-70.

¹⁷ Fitrat. Aruz haqida. –T.: O'zbekiston Fanlar komiteti nashriyoti, 1936.

vedomosti» nashri Oʻrta Osiyo hududlarida safarbarlik eʼlon qilish haqidagi Chor hukumatining qarori borligini bildiradi. Haqiqatan ham, 1916 25 iyunda Nikolay Ikkinchi Jahon urushi frontlari ortida xizmat qilish uchun Turkistondan 250 ming kishi jalb qilinishi haqidagi Farmonga imzo chekadi. «Turkestanskije vedomosti»da bildirilgan xabardan keyin, 1916 yilning may oyida bir guruh jadid ziyolilari Mahmudxoʻja Behbudiyning Samarqanddagi uyida yashirinchalik toʻplanadilar. Ular ichida Munavvar qori, Pahlavon Niyoz, Usmon Xoʻja, Komil qori va Obidjon Mahmud kabi siymolar bor edi. Yigʻilishdan asosiy maqsad Turkistonda safarbarlik eʼlon qilinganidan keyin xalqni isyonga daʼvat etish va shu yoʻl bilan Turkiston istiqlolini qoʻlga kiritish edi. Buning uchun qozoqlarning «Alash Oʻrda» firqasi bilan hamjihatlikda faoliyat olib borishga qaror qilinadi.

Mashhur sharqshunos olim Zaki Validiy Toʻgʻon oʻzining «Bugungi Turk eli (Turkiston) va yaqin tarixi» kitobida 1917 yil aprel oyida Toshkentda boʻlib oʻtgan «Turkiston musulmonlarining birinchi kongressi» haqida shunday maʼlumot beradi: «Kongressda ziyolilarning bir qismi (bilxossa Choʻqayev va Shahiahmedov), Qozondan kelgan vakillar (Orenburgda chiqayotgan «Vaqt» gazetasi muharriri Kabir Bakir va hukumat aʼzosi sifatida Toshkentga kelgan Sadri Maqsudiylar)ning taʼsiri ostida Turkistonning boshqaruv usuli masalasida federatsion qurilish fikriga muxolif boʻldilar. Munavvar qori va uning ayrim doʻstlari ham taraddudda qoldilar. Faqat Mahmudxoʻja Behbudiylar bilan men avtonomiya va federatsiya fikrini yoqlab, oxirigacha bu ishonchimizda mustaqil qoldik. Shuni ham taʼkidlab oʻtmoqchimanki, anjumandagi eng goʻzal nutq Mahmudxoʻja Behbudiyning maʼruzasi boʻldi (tarjima – R.Sh.)».¹⁸

XX asr boshlarida Turkiston oʻlkasining turli burchaklarida ochilayotgan va faoliyat koʻrsatayotgan «usuli savtiya tadrijiya» («usuli jadid») maktablari uchun mablagʻ ishlab, «Jamiyati xayriya»

¹⁸ Toʻgʻon Z.V. Bugungi Turkeli (Turkiston) va yaqin tarixi. 2-nashr. - Istanbul, 1981. – B. 357.

yoki "vaqflar" orqali shu maktab va maorif maskanlari uchun darsliklar, o'quv qo'llanmalari yaratish, maktablarni o'quv jihozlari bilan ta'minlash, iqtidorli yoshlarni taraqqiy etgan mamlakatlarga (ko'proq Turkiya, Olmoniya va Markaziy Rossiyaga) o'qishga yuborish vazifasini qo'ydilar. «Sadoi Turkiston», «Sadoi Farg'ona» gazetalari hamda «Oyina» jurnallaridagi ushbu masalaga bag'ishlangan maqolalarni ko'zdan kechirar ekanmiz, teatr tomoshalaridan tushgan mablag'ning qanday maqsadlarga sarf etilgani haqida to'liq ma'lumotga ega bo'lamiz. «Oyina» jurnalining 21-sonida samarqandlik teatr havaskorlarining Qo'qon shahrida «usuli jadid» maktabi foydasiga «Padarkush» dramasini namoyish etgani haqida ma'lumot beriladi va teatr mudiri Akobir Mansuriyning ushbu namoyishdan tushgan mablag' haqidagi hisoboti bosiladi. Ma'lum bo'lishicha, tomoshadan jam'i 1331 so'm 50 tiyin tushgan bo'lib, shundan 727 so'm 10 tiyin turli xil xarajatlarga (ro'yxati jurnalda ilova qilingan) sarflanadi. 604 so'm 40 tiyin esa «usuli jadid» maktabi foydasiga o'tkaziladi.

Ikkinchidan, «qadimchi» va «jadidlar» o'rtasidagi nizo teatr munosabati bilan yanada keskin tus oldi. O'z davrining ko'zga ko'ringan ziyolilaridan biri, chuqur zamonaviy va diniy bilimga ega bo'lgan ulug' zot Saidahmad Vasliy bilan Mahmudxo'ja Behbudiy o'rtasida bo'lib o'tgan katta munozarani misol tariqasida keltirish mumkin. Ma'lumki, Vasliyni «qadimchi» yoki «mutaassib ulamo», deyish qiyin. Chunki o'tgan asr boshlarida hech bir zot madrasalar, maktablar islohoti haqida uningchalik ilg'or fikrlarni aytgan emas edi. Hamza Saidahmad Vasliyni «Taraqqiyot gulshanida millat andalibi», deb bejiz atamagan. Darhaqiqat, XX asr boshlarida Turkistonda ijtimoiy-siyosiy, falsafiy fikr taraqqiyotida Vasliyning alohida o'rni bor. Saidahmad Vasliyning «Sadoi Farg'ona» gazetasida e'lon qilingan "Shariati islomiya" maqolasiga nisbatan ilmiy asosli fikrni faqat Mahmudxo'ja Behbudiygina aytishi mumkin edi. O'rni kelganida Behbudiyning o'z millatining rivoji yo'lida amalga oshirgan boshqa ijtimoiy-siyosiy ishlarini ham eslab o'tish joizdir.

XIX asr oxirlari - XX asr boshlarida Turkistondagi boshqaruvchi kuch Chor Rossiyasi chinovniklari va ular boshida turgan general-gubernator bo'lib, mavjud xonliklar ularga tobe edi. Mahalliy ziyolilardan tarkib topgan bir guruh jadidlar Turkiston maorif tizimida islohotlar o'tkazish, amirlik va xonlik tuzumi o'rniga milliy xalq jumhuriyatlarini barpo etish g'oyasi yo'lida faoliyat ko'rsatmoqda edilar. Qadimchilar esa mavjud tuzumni saqlab qolish tarafdori bo'lishiga qaramay, ularning harakati ommaviy tus olmaydi, aksincha, saroy a'yonlari va yaqinlari doirasida qolib ketadi. Buxoro amiri va Xiva xoni jadidlarga qarshi ochiq kurash e'lon qilib, ular faoliyatiga barham berish yo'lida zobitlardan yordam so'rashdan ham toymasdilar.

1898 yilda Qo'qonda Salohiddin Majidiy, Samarqandda Mahmudxo'ja Behbudiy, 1904 yilda esa Toshkentda Munavvar qori Abdurashidxonovlar tomonidan yangi «usuli jadid» maktablari tashkil etiladi. 1900 yilda Buxoroda Mulla Jo'raboy asos solgan maktabning ochilishi uchun amir Abdulahadxon dastlab ruxsat bergan bo'lsa-da, lekin oradan uch oy o'tgandan so'ng uning faoliyati to'xtatiladi, muallimlari esa quvg'inga uchraydilar. 1908 yili Buxoroda Mirza Abduvohid tomonidan "Ta'lim o'chog'i" nomli yana bir maktab ochiladi. Unga ham dastlab ruxsat berilgan bo'lsa-da, bir oy o'tar-o'tmas ta'qiqlanib, o'qituvchilari qamoqqa olinadi. O'qituvchilarning qutulishga muvaffaq bo'lgan bir qismigina Toshkent va Samarqandga qochib, jon saqlab qoladi. Buxoro amiri Olimxon Qrim va Turkiyadan keladigan davriy nashr va adabiyotlarni man' etadi, jadidchilik g'oyalarini ilgari surgan mahalliy matbuot faoliyatini ta'qiqlaydi.

Darhaqiqat, Ismoilbek Gasprali va uning hayotbaxsh g'oyalari mustamlaka mafkurasi yo'lidagi g'ov edi. U masalaning jiddiy va ko'p qirrali ekanligini e'tirof etgan holda, turkiy qavmlar, umuman, musulmonlar birlashib, katta kuchga aylanishgandagina Rossiya imperiyasidek qudratli va makkor saltanat changalidan qutulish mumkinligi, buning uchun asriy jaholatdan, feodal qoloqlikdan qutulib, dunyoviy ilmlarni, zamonaviy fan va texnikani egallab,

taraqqiy topgan millatlar darajasiga ko'tarilish lozimligi g'oyasini ilgari surdi. Shu bois harakatni, eng avvalo, kishilar dunyoqarashini, saviyasini shakllantiradigan ta'lim-tarbiya tizimini isloh etishdan boshlash kerak, degan qat'iy qarorga keldi. Natijada, musulmon olamida yangi bo'lgan "usuli savtiya tadrijiya"ni joriy etishga kirishdi va kutilgan natijalarga erishdi. Bu usulni u Kavkazdagina emas, Turkistonda, Volga bo'yida ham joriy etishni tashviq qildi. Mazkur o'lkalarda uning tarafdorlari, izdoshlari paydo bo'ldi. Turkistonda Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvar qori Abdurashidxonov, Abdulqodir Shakuriy, Abdulla Avloniy va boshqalar uning hammaslamlari edilar...

XX asrning 10-yillariga kelib, Turkiston jadidchilik harakati har tomonlama shakllandi. "Usuli savtiya" maktablari qanot yozib, jadid matbuoti, adabiyoti va teatri maydonga keldi. Ammo bu hali jadidchilikning barcha jabha va mintaqalarda to'la g'alaba qozonganini anglatmasdi. Islom dinining Turkistondagi markazlaridan biri - Buxoroi sharifdagi vaziyat va jadidlarning bu yerdagi harakat doirasi nafaqat Buxoro amirligining, balki har qanday taraqqiyotga va yangilikka qarshi qaratilgan siyosati, shuningdek, din arboblari-ning qarshiligi tufayli ham murakkab bir holda edi.

XX asr boshlarida butun musulmon olami bo'ylab esa boshlangan yangi shabadalar go'yo Buxoroni chetlab o'tgandek edi. Holbuki, bu vaqtda Hindiston (Kalikutta), Misr (Qohira), Ozarbayjon (Boku), Gruziya (Tiflis), Tatariston (Qozon, Orenburg) va Boshqirdiston (Ufa)da nashr etilgan gazeta va jurnallar Turkiston yoshlarini junbushga keltiradi. Chunonchi, Hamza 1909 yilda otasini hajga jo'natish munosabati bilan Namangonda bo'lgani va Jome masjidi qoshidagi madrasada jadid gazetalarini katta bir havas bilan o'qiganini aytgan.

Yangilanish harakati maorif sohasidagi islohotlar bilangina cheklanib qolmay, balki adabiyot, ilm-fan, matbuot va matbaachilikda ham bir qator yutuqlarni qo'lga kiritdi. Bu yerda Mahmudxo'ja Behbudiy, Cho'lpon, Fitrat, Sadriddin Ayniy, Sayyid Ahmad Vasliy,

Hoji Muin kabi shoir va yozuvchilarning hammaga ma'lum va mashhur asarlarini sanab o'tishga hojat yo'q.

O'z vaqtida Qozonda tahsil olgan ziyolilar, shu jumladan, Ahmadjon Bektemirov, Shokir Muxtoriy, Shokir Sulaymon, Muxtor Bakir, Qori Abdurahmon Toji, Ismoil Obidov, Fozi Yunus ham Turkistonda katta ishlarni amalga oshirdilar. Shokir Sulaymonning to'rt qismdan iborat bo'lgan "Islom tarixi" va Muxtor Bakirning (u bir vaqtlar Xiva xoni Isfandiyorxon huzurida muallimlik qilgan) «Mufasssal Turkiston jug'rofiyasi» kitoblarini, Abdurahmon Toji (adabiy taxallusi «Tikan»)ning qator go'zal she'rlarini eslab o'tish kifoyadir.

Agar jadidchilik tarjimai holiga kengroq va chuqurroq nazar tashlaydigan bo'lsak, jadidlar o'z yurtlarini yangi ufqlar sari olib o'tmoqchi yo'lni ayni o'sha davrda ro'y bergan dunyo voqealari, xususan Yevropa va Rossiya voqealari ko'zgusida aks ettira bilsak, ma'rifatchi ajdodlarimizning yana bir fazilati yorqin namoyon bo'ladi.

O'rta Osiyo Rossiya tomonidan istilo etilishi bilan Turkiston ijtimoiy va madaniy turmushiga yangi shabbodalar kirib keldi: avvalroq aytganimizdek, yangi me'moriy uslubda uylar qurilishi, taxta pol paydo bo'lishi, teatrlar gastrolga kelishi hamon o'rta asrchilik og'ushida yashayotgan o'lka uchun sezilarli voqea edi, albatta. Ayni vaqtda Rossiya osmonida ham begona bulutlar quyuqlashayotgan ediki, ularning biri – narodniklar harakatini eslatib o'tishning o'ziyoq fikrimizga ravshanlik kiritadi.

XIX asr o'rtalarida yuzaga kelgan bu harakat mamlakatning asosiy aholisi bo'lmish dehqonlarni isyonga chorlash bilan o'zini ko'rsatdi. O'z faoliyatiga asos sifatida endigina bosh ko'tarib kelayotgan kapitalizm yo'liga g'ov solish, chorizmni ag'darib tashlash g'oyasini olg'a surdi. Bu maqsad yo'lida ular qotillikdan ham hazar qilmaydilar. Oradan o'ttiz-qirq yil o'tmay, hatto Rossiya imperatori-ning o'zi, qurollangan narodniklar hujumidan qo'rqib, Sankt-Peterburgdagi o'z mahkamasiga kela olmay qoldi. Lekin ehtiyotkorlik hayf ketadi. 1881 yil martida u poytaxtning markazida, narodniklar

bombasidan halok bo‘ladi. Jazo choralari beayov bo‘lishiga qaramay, terrorchilar xuruji avjlanaveradi. Qisqa muddat ichida bir necha maorif va ichki ishlar vazirlari o‘ldirildi. 1901 yilda tashkil topgan sotsialist-inqilobchi (eser)lar partiyasi narodniklar qo‘lidagi qurolni olib, ularning qonli izini davom ettirdi. Ko‘p o‘tmay, Vazirlar kengashi raisi Stolipin, hech hayiqmay, opera teatrida, shundoqqina podshoh ko‘z o‘ngida otib ketiladi.

Jadidchilik harakati yuqorida g‘oyat qisqa tasvirlab o‘tganimiz alg‘ov-dalg‘ovli muhitda ko‘z ochgan edi. Lekin u qo‘lini ko‘ziga birinchi ko‘ringan qon to‘kuvchi qurolga cho‘zgani yo‘q. Shuni nazarda tutib, dadil aytishimiz mumkinki, bizning jadid ajdodlarimiz jahon bilan muloqot imkoniyatlari g‘oyat cheklangan davrlarda ham, hech yanglishmay, jamiyat rivojining bosh yo‘li – ma’naviyat va ma’rifat yo‘lini tanlash orqali o‘zlarining yaratuvchilik niyatlarini tarixan halol namoyon eta olganlar.

Ko‘rib o‘tganimizdek, XIX asrning ikkinchi yarmi - XX asr boshlarida Turkiston ancha og‘ir va ziddiyatli, ammo shu bilan birga umidbaxsh bosqichni boshdan kechirdi. Turkiston, Kavkaz (Ozarbayjon), Idil-Ural kabi hududlarda vujudga kelgan yangilanish harakati keskin mafkuraviy kurash to‘lqinlarida kechdi. Bu jarayonda ishtirok etgan har bir mo‘‘tabar siymo hayoti umuminsoniy qadriyatlar, o‘z xalqi manfaatlari uchun ongli ravishda olib borilgan kurashdan iborat bo‘ldi.

Shunday qilib, XIX asrning so‘nggi yillarida Turkistonda maydonga kelgan tarixiy-ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy vaziyat bu hududda yashovchi xalqlar hayotini tubdan o‘zgartirish, o‘lkaning ijtimoiy va madaniy hayotida islohotlar o‘tkazishni taqozo etdi. Xalqning ilg‘or qismi bo‘lgan ziyolilar bu tarixiy zaruratni o‘z vaqtida tushunib yetdilar. Ular dunyoqarashining shakllanishi, mamlakatni qaysi bir yo‘nalishda olg‘a yetaklash lozimligini tushunishlari uchun, birinchi navbatda, Ismoilbek Gaspralining Boqchasaroyda chop etgan «Tarjimon» gazetasi, shuningdek, Tatariston, Ozarbay-jon, Misr, Hindiston singari o‘lka va mamlakatlardan keltirilgan davriy nashrlar

katta rol o'ynadi. Ikkinchidan, tatar ma'rifatparvarlarining Turkistonga kelib, o'zbek hamkasblari bilan yonma-yon turib, usuli jadid maktablarini ochishlari, uchinchidan, iste'dodli yoshlarning xorijga, birinchi navbatda, Turkiyaga o'qishga yuborilishi yangicha fikrli kadrlarning vujudga kelishi uchun zarur shart-sharoitlar tayyorladi. To'rtinchidan, Turkistonda milliy matbuotning maydonga kelishi, jadid yozuvchilari qalamiga mansub asarlarning paydo bo'lishi jadidchilik g'oyalarining keng xalq ommasi orasiga kirib borishiga imkoniyat yaratdi. Nihoyat, beshinchidan, rus, tatar, ozarbayjon teatrlari ta'sirida milliy o'zbek teatri tug'ilib, bu g'oyalarni bevosita sahna orqali xalqqa yetkazish iloji tug'ildi. Ana shu tilga olingan holatlar Turkistonda jadidchilik harakatining yuzaga kelishi va shakllanishida hal qiluvchi omillar bo'lib qoldi.

JADID YOZUVCHILARI OILA MADANIYATI HAQIDA

Har bir jamiyatning taraqqiyoti shu jamiyatni tashkil etgan siyosiy, ijtimoiy va madaniy institutlarga bog'liq. Jamiyat hayotiga ta'sir ko'rsatadigan, uning kuchli va zaif tomonlarini namoyish etadigan shunday institutlardan biri oiladir.

Musulmon xalqlarining oilaga munosabati bilan bog'liq masalalar va oila tizimining huquqiy asoslari Qur'oni karimda o'zining mukammal ifodasini topgan. Jamiyat hayotidagi har bir masalaga jiddiy yondashgan jadid ma'rifatparvarlari ham bu masalani chetlab o'tmadilar. Ularning jamiyat va xalq hayoti uchun g'oyat muhim bo'lgan bu masalani chetlab o'tishlari mumkin ham emas edi. Jadid davriy matbuotida, shu jumladan, Behbudiyning "Oyna"sida oila masalalari hamisha diqqat markazida bo'lgan. Afsuski, bu maqolalar hozirgi joriy imloda qayta nashr etilmagan. Shuning uchun ham, ularni maxsus o'rganish uchun muayyan vaqt talab etiladi. Lekin masalaning yana bir tomoni borki, Fitratning 1914 yili yozilib, 1915 yili nashr etilgan "Oila" kitobiga jadid ma'rifatparvar-larining bu masalada e'lon qilgan asarlari va maqolalarining ma'lum darajada mantiqiy yakuni sifatida qarash mumkin. Shunga ko'ra, bu kitobda jadidchilik namoyandalarining oilaga oid huquqiy qarashlari o'z aksini to'la topgan, desak, yanglishmagan bo'lamiz. Bu haqda fitratshunos olim H.Boltaboev yozadi: «Har qanday jamiyatda ham oila ijtimoiy taraqqiyot manbai va axloqiy tarbiya o'chog'i bo'lib kelgan. Shuning uchun ham insoniyat ulug'lari oilani nafaqat jamiyat, balki davlatchilik asoslarining qurilishida ham ilk maktab deb bilganlar. Milliy taraqqiyotga yuz tutgan mustaqil yurtimizda komil insonni tarbiyalash va huquqiy davlatchilik asoslariga poydevor qurish davrida 1998 yil oila yili deb belgilanganligi bejiz emas. Nafaqat ijtimoiy va siyosiy, balki ma'naviy va ma'rifiy ahamiyatga molik ushbu holni birgina islomiy oila timsolida anglash ham mumkin».¹⁹ Darhaqiqat, Fitratning oilaga nisbatan qarashlari zaminida Qur'oni

¹⁹ Sharq yulduzi. – 1999. – 1-son.

karimdagi oilaviy munosabatlarning asoslari va oila tartibotlari haqidagi g'oyalar yotadi. Bu kitob o'z vaqtida taraqqiyparvar yoshlar tomonidan samimiy qarshi olingan va uzoq yillar davomida axloqiy qo'llanma bo'lib xizmat qilgan. Asarning 2000 yilgi nashriga yozilgan muqaddimada shunday so'zlar aytilgan: "Jadidlarning fikri bo'yicha, oila asosini to'g'ri qurmasdan va yosh avlodni to'laqonli to'g'ri yo'lda tarbiyalamasdan turib, jamiyatni isloh qilish, uning rivojini taraqqiyot sari yo'naltirish mumkin emas va oxir-oqibatda millat taqdiri uning oilasining holatiga bog'liq. Bu g'oya Fitrat asarida o'z ifodasini topgan: "Har bir millatning saodati va izzati, albatta, shu xalqning ichki intizomi va totuvligiga bog'liq. Tinchlik va totuvlik esa, shu millat oilalarining intizomiga tayanadi. qaerda oila munosabati kuchli intizomga tayansa, mamlakat va millat ham shuncha kuchli va muazzam bo'ladi",- deb yozadi u. Fitrat asarda chuqur va keng bilimlarga asoslangani bois, o'tkir mutahassis sifatida fikr yuritadi".²⁰

Oila, Fitratning talqinida, uch muhim komponentdan iborat: er, xotin va farzand (farzandlar). Ana shu uch komponentning har biri nozik, o'ziga xos jihatlariga ega. Chunonchi, er va xotin uchun uylanish (turmushga chiqish) asosiy muammo bo'lishi bilan birga o'zining muhim qirralariga ham ega. Fitrat oilaning huquqiy asoslarini yoritib berishdan avval "Uylanish va uylanmaslik hususida", "Nechta xotinga uylanish mumkin?", "Uylanmoq zarur bo'lganda qanday xotinni tanlash lozim?" singari fasllarni o'quvchiga havola etib, masalaning huquqiy tomonlaridan tashqari, ijtimoiy g'oyat muhim tomonlarini ham yoddan chiqarmaydi. Gap shundaki, muayyan ijtimoiy, iqtisodiy va ma'naviy omillar tufayli tariximizning turli davrlarida ayrim yigitlar uylanmay, ayrim qizlar esa turmush qurmay o'tganlar. Fitrat shu masala haqida iztirob bilan yozadi: "Faraz qilaylik, siz yeringizni biron bir dehqonga berdingiz. Ish asbob-anjomlarini ham berib, bug'doy ekishni buyurasiz. Agarda o'sha dehqon yerni olib, ekish asboblari ham egallab, o'z uyida bermalol

²⁰ Fitrat Abdurauf. Oila yoki oila boshqarish tartiblari. - T., Ma'naviyat, 2000. -B. 4.

o'tirsa; ekin ekmasa, bir yil yeringizni o'z holiga tashlab qo'ysa, uning bu harakatini siz xiyonatdan boshqa narsa deb bilmaysiz, albatta. Uylanmaydigan odam ham jinsiy aloqa uchun berilgan kuch-quvvatidan foydalanmasa, yoki lut qavmining amalini qilsa, nafsini o'zi so'ndirsa, bilib qo'ysinki, Alloh qonuniga xiyonat qilibdi.

Xotinlaringiz qizlarning ekinzor yerlaringiz bo'ladi. Ziroat yerlari urug' sepganda samara beradi. Xotin ham ekinzordir va hosili – farzand. Bas, o'z xotinlaringiz bilan farzand niyatida aloqa qiling va kelajakda o'zlaringiz uchun farzand tarbiyalang. Xudodan qo'rqing, uning nazariga ilinmangiz. Bas, tug'ilish uchun visol bergan quvvatni soldirmang va zoe qilmang. Ey Muhammad, saodat mujdasini iymonlilarga bergin!"

Bu satrlarni sharhlashdan avval shuni eslatib o'tish kerakki, Fitrat oila va nikoh masalasiga, ayollarning jamiyatda tutgan o'rnini masalasiga o'zi yashagan va shu satrlarni yozgan davr ruhidan kelib chiqqan holda munosabatda bo'lgan.

Fitrat ko'targan masalalardan biriga e'tibor qaratsak, erkak yo ayolning, qanday sabab bilan turmush qurmasligidan qat'iy nazar, birining uylanmasligi, ikkinchisining erga chiqmasligi tabiat qonuniga mutlaqo zid. Zero, har bir inson Ollohning xohish-irodasi bilan dunyoga kelar ekan, u o'z ichki va tashqi imkoniyatlari bilan hayotning, hayotiy jarayonning davom etishiga hissa qo'shishi lozim. U qoldirajak farzand esa hayotning davom etajagini anglatadi. Agar u o'z umri davomida hayotning ana shu qonuniga amal qilmasa, hayot daraxtining kichik bir tomiriga bolta urgan bo'ladi. Nasl qoldirish esa, Fitrat nazarida, serhosil yerga urug' sepish va hosil olishdir. Bu hosildan esa faqat dehqon (ya'ni ota)ning o'zi emas, balki boshqalar ham, ya'ni jamoa yoxud jamiyat ham bahramand bo'ladi.

Hayotning farzandlar tomonidan davom ettirilishi, Fitrat nazarida, faqat oila emas, balki millatning ham kuch-qudrati va sha'n-shavkatini belgilovchi omildir. "Masalan,- deb yozadi u,- belgiyaliklar va inglizlarni olamiz. Har ikkala millat a'zolari ishchan va harakat-chandir. Lekin ko'z oldimizga ularni keltirib muhokama qilsak,

ko‘ramizki, ingliz millati Belgiya xalqidan yuz barobar ko‘proq kuch va shavkatu e‘tiborga egadir. Qizig‘i shundaki, ingliz va belgiyalik millatlar o‘rtasida ilmu amal va sa’y-harakatda farq yo‘q. Unda shavkatu shon va izzat bobida shuncha farq qaerdan? Bu savolning javobini har ikkala millatning umumiy sonidan topsa bo‘ladi, ya’ni ingliz millatining aholisi 44 mln. va belgiyaliklar esa 7,5 mln.ga yetadi. Shuning uchun ham, ingliz millatining umumiy sa’y-harakati va amali belgiyaliklarning sa’y va harakatlaridan bir necha marotaba unumlidir. Ingliz millatining kuchi va izzat-e‘tibori ham ana shu sa’y va amallarning natijasidir. Shundan kelib chiqib, Ovro‘pa hukmdorlari o‘z millatlarining sonini ko‘paytirishga harakat qiladilar. Ovro‘pa olimi o‘z xalqining nufuziga putur yetsa: "Ey! Mamlakatimizning sharafiga va e‘tibori qolmayapti. Millatimiz nest-nobud bo‘ladi. Sharafimizni, vatan va millatimizni himoya qilish uchun farzand yetishtiringlar,"- deya dod soladi" (Oila, 13-bet).

Ko‘ramizki, oila va farzand masalasi erkak yo ayolninggina huquqiy masalasi emas. Farzand nafaqat ota-ona hayotining davomi, balki ayni paytda millatning ham iqtidori, obro‘ va e‘tiborini belgilaydigan zanjir xalqasidir. Millat esa vatan, mamlakatning yuragi, demak. Millat son jihatidan qanchalik ko‘p bo‘lsa, u yashayotgan vatanning ham kuch-quvvati shu qadar ziyod bo‘ladi. Binobarin, oila masalasi millat-mamlakat-kishilik jamiyati degan uchlikni ta’minlab turuvchi muhim bir xalqadir.

Oila masalasi muhim o‘rin kasb etgan "O‘tkan kunlar" romani markazida nafaqat Otabek va Kumush muhabbati, balki Otabek va Kumushning baxti va fojiasining boisi bo‘lmish oila masalasi ham turadi.

Otabekning ota-onasi Yusuf hoji bilan O‘zbek oyimning oilaga munosabati ikki xil bo‘lishiga qaramay, asar qahramonlari taqdirida otaning emas, balki musulmon olamida qabul qilingan taomilga ko‘ra, ikkilamchi ahamiyatga ega bo‘lgan onaning – O‘zbek oyimning tutgan pozitsiyasi muhim rol o‘ynaydi. To‘g‘ri, Yusufbek hoji ham Otabek orqali o‘z avlodining davom etishini xohlaydi. Lekin u o‘g‘lining esli-

xushli yigit bo'lib o'sgani uchun unga o'rinli-o'rinsiz pandu nasihatlar berishni o'ziga ep ko'rmaydi. U Otabekka ishonadi. Uning uchun Otabekning Kumushni sevib uylangani va Kumushning o'g'liga munosib go'zal va oqila xotin bo'lgani muhim. Ammo O'zbek oyimning bu masalaga – o'g'lining o'zboshimchalik qilib, Marg'ilonda uylanib kelganiga munosabati mutlaqo o'zgacha. U o'zining onalik or-nomusini toptalgan, deb hisoblaydi va Otabekka - Kumushning ustiga xotin olib berish vasvasasiga tushadi.

Undagi bu "isyon"ning paydo bo'lishiga sabab uning tabiati va Toshkent xotinlari davrasidagi mavqei ediki, yozuvchi bu holni asarda quyidagicha izohlaydi: "O'zbek oyim elli besh yoshlar chamaliq, chala-dumbul tabiatlik bir xotin bo'lsa ham, ammo eriga o'tkirligi bilan mashhur edi. Uning o'tkirligi yolg'iz erigagina emas, Toshkent xotinlarig'a ham om edi. O'zga xotinlar uning soyasig'a salom berib, to'ylarida, azalarida, qisqasi, tik etgan yig'inlaridag'i uylarining to'rini O'zbek oyimg'a atag'an edilar. Bu birgina emas, siz chiqaraturg'an, o'g'ul uylantiradirg'an, sunnat to'yi qiladirg'an xotinlar o'z to'ylarini O'zbek oyim kengashidan tashqari jo'nata olmas edilar. O'zbek oyim aralashgan to'ylik xotinlarning ko'ngillaridagi orzu xavaslari ham erlari tomonidan kamchiliksiz bajarilar, chunki, "O'zbek oyim shundog' buyurdilar" degan so'z erlar uchun ham farz kabi eshitilib, O'zbek oyimning aytganicha, xozirlik ko'rila boshlanar edi".²¹

Ana shunday onaning Marg'ilondan uylangan farzandining taqdiriga aralashmasligi mahol edi. O'zbek oyimning o'z rejasini ro'yobga chiqarish uchun ne-ne ishlarni qilmaydi: Otabekning Kumushdan ra'yini qaytarish maqsadida turli-tuman jodugarlarga uchraydi; o'g'liga kuchli ta'sir o'tkazish uchun Yusuf hojidan ham foydalanadi; toshkentlik qizlar orasidan Zaynabni topib, xatto Otabekni unga uylantirib ham qo'yadi.

²¹ Abdulla Qodiriy. O'tkan kunlar. Mehrobdan chayon. – Toshkent, 1992. – B. 105 – 106.

Agar oila haqidagi nazariy-huquqiy qarashlar asosida bu asarga yondashsak, O‘zbek oyimning shu borada olib borgan xatti-harakati biror risolaga to‘g‘ri kelmaydi. Abdulla Qodiriyning O‘zbek oyim "stsenariy"si asosida kechgan Otabek hayotini tasvirlashdan maqsadi ham hayotga, ayniqsa, yosh avlod hayotiga chirik odatlar asosida aralashishning fojiali oqibatlarini ko‘rsatib berishdir.

Agar diqqat-e’tibor bilan qarasak, bu masala faqat 20-yillarga kelib Abdulla Qodiriy romanidagi o‘z tasvirini topmadi. Jadid dramaturgiyasining bir qator namunalarida, xususan, Hamzaning "Zaharli hayot" tragediyasida oilaning shaxs va jamiyat hayotidagi roli bilan bog‘liq muhim masalalar o‘rtaga tashlandi va tasvir etildi.

Fitratning "Oila" asarini yozgan paytida bor-yo‘g‘i 28 yoshda bo‘lgan. 1914 yilda shu yoshda bo‘lgan buxorolik bir yigitni ko‘z oldimizga keltirsak, uning nafaqat dunyodagi demografik vaziyat, balki oilaning falsafiy, huquqiy va shar’iy tomonlarini ham shu qadar puxta bilganidan xayratga tushamiz. Polъ Demar degan frantsuz sotsiologi, Fitratning shahodat berishiga ko‘ra, frantsuz aholisining oxirgi 100 yil mobaynidagi son-salmog‘ini tadqiq etib, uni Yevropadagi boshqa xalqlar nufuzi bilan muqoyasa qilgan. Uning tekshirishlariga ko‘ra, XIX asrning boshlarida, aniqrog‘i, 1810 yilda Frantsiya aholisi 28 mln., Angliya aholisi 10 mln., olmonlarning soni esa 18 mln. bo‘lgan. XX asrning 10-yillariga kelib, olmonlar soni 59 mln. ga, inglizlar hisobi 62 mln.ga yetibdi. Ammo Frantsiya aholisi 39 mln.ga yetibdi, holos. Ya’ni 80-90 yil davomida olmonliklar 41 mln., inglizlar 52 mln.ga oshgan bo‘lsalar, frantsuzlar 11 mln.gagina oshganlar, holos. Polъ Demar bu manzarani ko‘rib: "Agar ahvol shunday davom etaversa, nafaqat biz vatan muhofazasidan, balki hayot orzusidan ham mahrum bo‘lamiz,- deya qayg‘uradi.- Bugun biz, frantsuzlarning mamlakati va millati jar labiga kelib qolgan, bu chuqurga tushib ketishimizga oz qolibdi" (Oila, 14-bet).

Agar ana shu mavzu atrofida mulohazaa yuritadigan bo‘lsak, masalan, inglizlarning 80-90 yil ichida 10 mln.dan 52 mln.ga oshishi Buyuk Britaniyaning shu davrdagi mustamlakachilik siyosati bilan

ham bevosita bog'liq. Buyuk Britaniya xuddi shu davrda ko'plab mamlakatlarni o'ziga tobe qilibgina qolmay, o'z xalqining son jihatdan o'sishi ustida ham jon kuydirdi. Uning har tomonlama o'sib, kamol topishi uchun barcha shart-sharoitni yaratib berdi. Xuddi shu davrda Rossiya ham o'z chegaralarini kengaytirib, Kavkaz va O'rta Osiyo kabi zabt etgan xududlariga rus millatiga mansub kishilarni ko'chirib, ular sonining oshishiga imkon tug'dirdi. Sovet davlati esa Chor hokimiyatining mustamlakachilik siyosatini davom ettirib, bu xududlardagi ruslar sonini yanada oshirish bilan kifoyalanibgina qolmay, yerli xalqni ham muntazam ravishda ruslashtirib bordi. Natijada, o'zining milliy tilini unutgan ruszabon o'zbeklar, qozoqlar va boshqalar paydo bo'ldi hamda ko'paydi. Ayni paytda, O'rta Osiyodan minglab oilalar "quloq" qilinib, boshqa o'lkalarga yuborildi, o'n minglab "millatchi va aksilinqilobiy tashkilotlar"ning a'zosi deb taxmin qilingan kishilar abadiy muzliklar maskaniga yuborilib, qirib tashlandi. Bu faktlar ham Sovet davlatining o'zak millati bo'lgan ruslarning, aniqrog'i, kommunizm g'oyasiga xayrixoh ruslarning jahon miqyosidagi salmog'ini oshirishga qaratilgan tadbirlar natijasidir.

Xullas, oila masalasi ana shunday jahonshumul oqibatlar bilan bog'liq masala sifatida Fitratning diqqat-e'tiborini o'ziga qaratdi. Ammo son, miqdor - hali sifat emas. Xalqning soni ko'p bo'lishi, ammo uni tashkil etuvchi kishilar ishyoqmas, tepsa tebranmas kimsalar bo'lishi ham mumkin. Bu dunyo esa, Fitrat talqinida, "bir umumiy sinov maydoni"dir. "Odam, - deb yozadi Fitrat,- ota-ona tarbiyasi doirasidan chiqar ekan, hayotini davom ettirib, izzat va sharafiga ega bo'lish uchun majburan shu maydonga kiradi, sa'y-harakat qiladi, yo o'z maqsadiga erishadi yoki sharafsiz va xor bo'lib qoladi. Qaysi millatning namoyandalari sa'y-harakat egasi bo'lsalar, qo'l-oyog'i kuchli va chaqqon, hamma a'zolari sog' va faol, izzat va e'tibor sohibi bo'ladilar... Uylanish sunnatini qabul qilgan kishi xotin va bola-chaqasini tarbiyalab bosish uchun o'zini kasb-korga uradi, harakat va amal yo'liga qadam qo'yadi... Qaysi millatning namo-

yandalari shu yo‘l bilan tinchlik va totuvlikka erishgan bo‘lsalar, o‘sha millat hurmat va xotirjamlikda bo‘ladi”.²²

Fitrat ana shunday mulohazaalardan keyin "uylanish – odamlarning zaruriy va tabiiy amri", degan xulosaga keladi. Fitrat tasnifiga ko‘ra, oila – millatning kichik bir tarmog‘i. Bir necha oila bir qavmni tashkil etadi. Agar bir qavmning har bir oilasi saodatli bo‘lmasa,- deydi Fitrat,- o‘sha qavmni baxtiyor, deb atash mumkin emas. Agar bir oilaning har bir a‘zosi baxtli bo‘lmasa, bu oilani baxtli hisoblash xatodir. Binobarin, millatning saodati, har bir qavmning saodati har bir oilaning saodatiga, har bir oilaning saodati esa, uning har bir a‘zosiga bog‘liq. Modomiki, shunday ekan, oilaning har bir a‘zosi to‘g‘risida qayg‘urish ham qarz, ham farzdir.

Fitrat masalaning xuddi shu nuqtasiga kelganda erkak nechta xotinga uylanishi mumkin, degan masalaga javob berishga urinadi. Binobarin, Fitrat uchun millat - qavm – oila - oilaning har bir a‘zosining saodatli bo‘lishi muhim ekan, demak, necha xotinga uylanish mumkinligi masalasi ham ana shu masala doirasida, shu masala bilan uzviy munosabatda hal etilishi lozim: “Ikkixotinlilik (ko‘pxotinlilik) zarar keltiradigan hamma yo‘llari yopilsa to‘g‘ridir, ya‘ni shunday tartib o‘rnatilsinki, ko‘pxotinlilikka ijozat bo‘lib, birinchi muqaddimada zikr etilgan zararlar oldi olinsin. Bunday tartib yo qonunni bizlarga kim tayin etadi? Islom dini. Haqiqatda ham, Islom dini bisyor barkamol din bo‘lib, tabiat qonuniga muvofiqdir. Foydani zarardan adolat bilan kam-ko‘stsiz ajratadi. Odamlarga nimaiki foyda keltirsa, ijozat berib, zarar keltiradigan narsalarni man qiladi” (Oila, 18-bet). Yuqorida keltirilgan ko‘chirmada “birinchi muqaddima” degan kalima tilga olingan. Shu muqaddimada Fitrat birinchi nikohdagi ayol to‘g‘risida bir-ikki so‘z aytgach, quyidagilarni yozadi: “Ayolning tarovati va yoshligi sizning muhabbatingiz va mehringiz yo‘lida sarf bo‘lgandan so‘ng sizning hayvonlik shahvat-ingiz uyg‘onib, harakatga keladi. Nafsingiz orom topishi uchun u xotin

²² Ko‘rsatilgan kitob. – B. 14-15.

sizga kifoya qilmaydi. Boshqacha qilib aytganda, saodat va baxtiyorlik umidi bilan yoshlik ayyomini sizning orzu-havaslaringizga ado qilib, ikki-uch farzand ko'rgan xotinni qo'yib yuborib, "so'fi" nomini olib, yangi xotin olasiz. Bu – va'daga xilof va xiyonatdir. Yangi xotinga butunlay berilib ketasiz, birinchi xotinni va hayotingiz mevalari bo'lgan farzandlaringizni shuuringizdan chetlashtirasiz. Tabiiyki, o'sha xotin farzandlari bilan birga sizga bo'lgan muhabbatini yo'qotadi. Sizdan va yangi xotiningizdan nafratlanadi. Vaqt o'tishi bilan yangi xotindan ham bir-ikki farzand tug'ilgach, bu o'zaro nafrat yanada kuchayadi... Shunday ekan, oila a'zolari orasida muhabbat ko'tarilsa, vayronlik, tarqoqlik va intizomsizlik kelib chiqadi..." (Oila, 16-bet)

Fitrat yozadiki, "oilalarning a'zolari orasida muhabbat ko'tarilsa, vayronlik, tarqoqlik va intizomsizlik kelib chiqadi". Vayronlik, tarqoqlik va intizomsizlik deb aytgan narsalar oilani kemiradi, bir otaning ikki xotindan bo'lgan farzandlari onalari boshchiligida dushmanga aylanadi, urush-janjallik, isitish-sovutish va munofiqlik ilonlari oilani chirmab tashlaydi. Fitrat ana shunday zararlarning oldi olingan taqdirdagina qayta uylanishni mumkin, deb tushunadi.

Ko'ramizki, Fitrat nikoh va oila singari ma'naviy-huquqiy hodisalarga yondashganida ham o'zining inson qalbini tushunuvchi, shu qalb orzu va armonlarining kuychisi bo'lgan inson ekanligini yoddan chiqarmaydi va masalaga insonparvar, millatparvar va yurtparvar yozuvchi sifatida yondashadi.

Oila va nikoh to'g'risida so'z borar ekan, shak-shubhaqiz, oilaning buzilish sabablarini va uni mustahkamlash yo'llarini ham bilish zarur. Shuning uchun ham, Fitrat uylanish uchun to'rt narsaga e'tibor berishni talab etadi: mol, nasab, husn va imonu e'tiqod. Buni quyidagicha tushunish lozim:

1. Uylanish orzusida bo'lgan er bilan xotinning mol (boylik)lari va nasablari, tahminan, bir xil bo'lishi lozim. Aks holda ular hayoti azobda o'tadi.

2. Husn, garchand tashqi fazilat bo'lsa ham kishi qalbini o'ziga moyil qilish huquqiga ega; agar ana shu qalbiy moyillik paydo bo'lmasa, er bilan xotin saodatli umr kechirmaydi.

3. Er va xotin dindor bo'lishi lozim. Dindorlik – Xudoni tanish, bilish va Haqdan qo'rsishdir. Husni axloqning asosi va mezoni Xudodan qo'rqish va Haqni bilishda, ya'ni dindorlikdadir.

Har bir oila poydevorining mustahkam bo'lishi turli ijtimoiy, ma'naviy, iqtisodiy va maishiy omillarga bog'liq. Risola muallifi baxtli, va ayniqsa, baxtsiz oilalar hayotiga nazar tashlab, kitobxonga ibrat bo'lishga arziydigan hayotiy misollarni keltiradi hamda ularning oilani yemirishdagi faol ishtirokini chuqur tahlil etib beradi.

Oilaning mustahkam bo'lishi, Fitrat nazarida, quyidagi omillarga bog'liq:

1. Iffat va mo'minlik. Qur'oni Karim erkak va ayollarga diyonatli va nomusli bo'lishni buyuradi: "Ey, Muhammad! Ahli islom erkaklariga aytgin: oshkor va yashirin ko'zlarini haromdan yopsinlar va nafslarini haromdan tiysinlar... Ayollarga ham aytgin: ko'zlarini va o'z nafslarini haromdan saqlasinlar".

2. G'ayrat. "Modomiki, iffat va nomusning himoyasi erkak va xotinlar bo'ynida farz ekan, bas, ulardan har qaysilari ikkinchi tomonni haromdan qaytarish huquqlari bordir. Ularning ana shu ishlarini "g'ayrat" deydilar.

3. Visol. Er-xotinlikning birinchi maqsadi farzand, bu maqsadga erishishning vositasi va sababi visoldir.

4. Murosai madora. Er-xotin uzoq yillar birga bo'lib, shodlik va g'amni birga baham ko'radilar. Ammo shunday ham bo'ladiki, bir tomon xato harakati yo qo'pol muomalasi bilan oila imoratini shikastlantirib qo'yadi. Shunda ikkinchi tomon undan o'ch olmay, murosai madora yo'lini tanlasa, shikastlangan imorat qulab tushmaydi.

"Oila" – ikki qismdan iborat risola. Agar yuqorida qayd etilgan masalalar risolaning birinchi qismini tashkil etsa, ikkinchi qismi

oilaviy tarbiya va oila a'zolarining huquq va burchlari masalalariga bag'ishlangan.

Fitratning nazarida, maktabgacha bo'lgan yoshlar tarbiyasi to'rt masalani o'z ichiga oladi. Bular:

1. Farzand tarbiyasi.
2. Badan tarbiyasi.
3. Aqliy tarbiya.
4. Axloqiy tarbiya.

Ana shu tarbiya turlari asosida parvarish topgan bola kelajakda o'zidagi yaxshi fazilatlariga oziq berish imkonini topishi va ota-onaning obro'siga obro' qo'sha oluvchi kishilar bo'lib o'sishi mumkin. Ayni vaqtda, Fitrat ota-ona, yetim-esirlar va xizmatkorlarning oiladagi mavqelaridan kelib chiqqan haq-huquqlari ustida ham to'xtalib o'tadi. Risolada zikr etilgan tarbiya turlari singari, bu haq-huquqlarni tushuntirishda ham islom dini qonun-qoidalariga tayanadi.

“Oila”, bir qarashda, Qur'onning shu masalaga doir oyat va suralari talqini bo'lib ko'rinsa-da, muallif unda islomiy aqidalarni bir nuqtaga jalb etibgina qolmay, o'ziga zamondosh bo'lgan jamiyat e'tiborini har qanday millat taraqqiyotini belgilovchi oila masalasiga qaratgan, shu oilaning jamiyat hayotidagi rolini oshirishga intilib, ko'pxotinlikni zararli an'ana sifatida qoralash, qizlarni o'qitish, maktabgacha bo'lgan yoshlarning oilalarida to'g'ri tarbiya olishiga ko'maklashishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan va bu maqsadga erishgan.

Fitratning oila bilan bog'liq qarashlaridagi muhim nuqtalardan biri muqaddimadagi mana bu so'zlardir: "Oila er, xotin va farzandlardan iborat. Boshqacha qilib aytganda, oila bir shaxs boshchiligida bir uyda yashovchilardir. Shu ta'riflardan ma'lum bo'ladiki, oila ham bir necha odamlardan iborat bo'lgan jamoa ekan. Ularning har biri insonga xos narsaga, ya'ni o'z manfaatlariga asir bo'ladi. Biri ikkinchisining huquqini tasarruf qilib bosib olishi

mumkin. Ana shu tajovuz oldini olish uchun oila a'zolari o'rtasida ham bir sonun lozim" (Oila, 8-bet).

Fitratning e'tirof etishicha, o'tgan olimlaru hakimlar shu masalada g'ayrat qilib qonunlar ishlab chiqishgan. Lekin davrlar o'tishi bilan muayyan qonunlar eskirgani va o'z kuchini yo'qotganidek, oila va oila a'zolarining huquq va burchlari masalasiga ham yangicha yondashuv, yangicha munosabat taqozo etiladi. Zero, oila oxir-oqibatda millat va davlatning mavqeini belgilab beradi. Millat va davlat esa uzoq yillar va davrlar mobaynida shakllanadi va shu davrlarda yangilanib boradi. "Xalqning harakat qilishi, davlatmand bo'lishi, baxtli bo'lib izzat-hurmat topishi, jahongir bo'lishi, zaif bo'lib xorlikka tushishi, faqirlik jomasini kiyib, baxtsizlik yukini tortib e'tibordan qolishi, o'zgalarga tobe, qul va asir bo'lishi bolalikdan o'z ota-onalaridan olgan tarbiyalariga bog'liq... Bu dunyo kurash maydonidir. Bu maydonning quroli sog'lom jismu tan, aql va axloqdir..."

Sharq odatda o'z farzandlarining axloqi bilan G'arb oldida g'ururlanadi. Ammo Fitrat bu borada boshqa fikrga ega. U yozadi: "...Lekin ana shu qurol-aslahasi sinib, zang bosib, chirib ketgan. Shunday qurollar bilan bu dunyoda bizga na saodat va na rohat bor. Balki... ha, bizga ana shu quruq hayotga ham yo'l bermaydilar. Agar saodat, izzat, osoyishtalik, rohat, sharaf, nomus va e'tibor kerak bo'lsa, tezroq avlod tarbiyasi usullarini bilib olib, bolalarimizni shu usul va qoidalar asosida tarbiya etishimiz lozim" (Oila, 60-bet).

"Oila" yozilgan 1914 yilda hozirgi O'zbekiston Chor Rossiya-sining mustamlakasiga aylanib bo'lgan, xalqning Fitrat singari mutafakkir yoshlari el-yurtini ana shu botqoqlikdan olib chiqish, uni ma'rifatlashtirish va hurriyat ne'matlaridan bahramand etish maqsadida jadidchilik harakatini yuzaga keltirgan edilar. Xuddi shu davrda ularning, binobarin, millatning ham asosiy vazifasi nafaqat islomiy g'oyalar, balki, millatparvarlik, erkparvarlik, taraqqiyparvarlik, ilmparvarlik g'oyalari asosida ham shakllangan avlodni tarbiyalash edi.

Fitratning "Oila" risolasi ana shu avlodni tarbiyalashga qaratilgan, o'zigacha o'tgan olimlaru hakimlarning asarlari umumiy hay'ati - "manzil tadbiri", - ya'ni "ro'zg'or tebratish tadbirlari"dan farq qilgan asardir. Shuning uchun ham, unda huquqiy mezonlarga qaraganda ma'naviy-falsafiy masalalar talqini ustuvorlik qiladi.

Oila masalasi Oktyabr to'ntirilishiga qadar bo'lgan davrda Islom ta'limoti asosida talqin qilinib keldi va shu davrda Fitrat risolasi dasturulamal vazifasini o'tadi. Oktyabr to'ntirilishi bilan islom dini ham quvg'in ostiga olindi va shu davrda oila masalasiga qaytish zarurati kuchaydi. Davrning ana shu talabi bilan Said Ahroriy oila mavzuida bir necha risolalar yaratib, Fitratning oila masalasidagi qarashlarini konkretlashtirish va rivojlantirishga erishdi.

Said Ahroriyning oila mavzuiga bag'ishlangan turkum maqolalari 30-yillar arafasida "Xotin-qizlarimizga tortiq" degan nom ostida nashr etildi. Ammo bu nom ostida chop etilgan risola S.Ahroriy rejalashtirgan oila kitobining birinchi qismidir. "Sovg'a" deb atalgan ikkinchi qism, afsuski, hozircha topilmagan.

S.Ahroriyning bu risolasi bilan bog'liq o'zbek xotin-qizlarining XX asr boshlaridagi taqdiri haqida tasavvur beruvchi quyidagi lavhaga e'tibor bersak: "Mundan bir necha yil muqaddam o'z aqrabolarim orasida shunday yuz ochuv rasmi bo'lub o'tmish edi. O'shal rasm bo'laturgan kuni man bir uyning derazasidan qarab turgan edimki, ko'zlari yoshla bir necha xotinlar ko'rpaga o'ralgan bir narsani go'shanga (chodir) tortilgan uydan ko'plashub olib chiqdilar. Ko'z oldimni xotinlar to'suvi sababli eshikni yopub, yorug'idan ohistagina diqqatlab qarab turdim. O'choqqa zo'r o't yoqub, qozon osdilar. Qozonga bir qadoq chamasi zig'ir moy soldilar. Bir tarafdin o'choq boshiga bir sufra yozub, ichiga biror taboq un soldilar. Darrov besh-o'n dona cho'bchirog' hozirlab, ikki-uch dona shag'amlar ila cho'bchirog'larni yondurub, sufradagi unga suqub qo'ydilar. Shul ishlar qiling'andan so'ng otunoyim kitobini qo'ltug'lab sufra boshiga o'turub, boyagi ko'rpaga o'ralgan narsani yerga kelturdi va o'z qo'li

ila ko'rpani ochdi. Ba'zi xotunlar ohista-ohista ho'ngrab yig'lab yubordilar va ko'rpa ichidagi harakatsiz gavdaning boshini ko'tarub qo'ydilar. Shu holda bildimki, bechora kelinning navnihol g'uncha hayoti xazoni margg'a mubaddal bo'lub, o'lum yo'ldoshi bo'lgan ekan. Badanim seskanub ketub, ko'zimni zulmat qopladi. Haqiqatni bilmak uchun yana qarab turdim. Alhosil, ul jasadning qo'llari ila undan changallatub qozonga soldirdilar va o'choqg'a ta'zim qildirdilar. Otin oyim jasadga qarab: "Endi eringizning haq-xizmati bo'yningizdan soqit bo'ldi. Sizdan qaynota, qaynonalaringiz ham rozi bo'ldi," – dedi. Bundan so'ng ul bechoraning ruhsiz jasadini yana ko'rpaga o'rab, go'shangalik uyga olub kirdilar..."²³

Bu daxshatli hikoya Hamzaning "Bid'atmi? Majusiyatmi?" degan publitsistik maqolasidan olindi. Biz garchand bu lavhaga nisbatan hikoya so'zini ishlatgan bo'lsak-da, Hamza uni xalqimiz orasida o'zi ko'rgan bid'at va majusiyat ko'rinishlaridan biri, deb atagan va shunday talqin qilgan. Agar bu maqolaning 1914 yili "Sadoi Turkiston" gazetasida chop etilganini nazarda tutsak, demak, xotin-qizlarga nisbatan shunday haqoratli munosabat o'sha davrda mavjud bo'lgan.

Jadidlar o'zlarining xotin-qizlarga, oilaga bo'lgan munosabatlarida Qur'oni karimdagi huquqiy qarashlardan kelib chiqqan holda voqelikdagi majusiylik davridan qolgan shunday illatlarga qarshi keskin kurash olib bordilar. Ular xotin-qizlarning Qur'onda ko'zda tutilgan huquqlarini qattiq himoya qildilar. Lekin davrlar o'tishi va 1917 yil voqealaridan keyin o'zgacha bir davrning kelishi va xotin-qizlarni huquq borasida erkaklar bilan tenglashtirilishi natijasida oila masalalariga bag'ishlangan yangi risola va kitoblar yaratilishiga ehtiyoj tug'ildi. S.Ahroriy ana shu ehtiyoj taqozosi bilan o'zining ikki qismdan iborat oila kitobini yaratdi. "Xotin-qizlarimizga tortiq" deb nomlangan birinchi risolada biz jadidchilik harakati namoyandalarning xotin-qizlarga bo'lgan munosabati zamonaviylashgani, madaniylashgani va latiflashganini ko'ramizki, bu muallifning "sevimli

²³ Hamza Hakimzoda Niyoziy. To'la asarlar to'plami. Besh jildlik. 4-jild. – T.: Fan, - 1989. - B. 233-234.

rafiqa"siga bag'ishlangan va shu risoladan joy olgan quyidagi satrlari-danoq sezilib turadi:

Yo'qsilliklar, ayriliqlar mani butun ezganda...
Yolg'izlikning nashtarlari yuragimni teshganda,
Hayotimning bahorini sen keltirding birlikda,
Sen kelgan kun ruhim teran sevgilar-la bezandi.²⁴

Risola so'zboshidan tashqari, "Nima qilish kerak?", "Bir kunning ishlari", "Hafta va oy ichida", "Og'ir ishlar" va "Tasarrufga rioyat" degan maqolalardan iborat bo'lib, ularda yangi turmush qurayotgan xotin-qizlarga ularning oiladagi burch va vazifalari haqida tushunchalar beriladi. Risolaning "Tasarrufga rioyat" deb nomlangan faslida S.Ahroriy har bir oilada qandaydir kam-ko'st, ehtiyoj bo'lishi mumkinligini aytib, xotin-qizlarning shunday sharoitda vijdonlarining buyruqlariga toqat ko'rsata olmay, nafslariga tobe' bo'lishlari mumkinligini aytib, yozadi: "Misol: ba'zi odamlar bordirki, taqdirlari, kiyimlari, uylari, joylari, deganlari, ishlari bordir. Lekin ehtiyojdan qutila olmaslar. Ehtimolki, bunday odamlarning ham boshqa ehtiyojlari bordir. Negakim, bunlarning o'qimoqlari, bolalarni o'qitmoqlari, sayohatga chiqmoqlari bordirki, bunday ishlarning manfaati o'zlaridan boshqa xalq uchun ham zarurdir. Xalqning ehtiyoji esa ulug'dir, muqaddasdir. Mamlakatimizning abadiyligi, xalqimizning taraqqiysi uchun bizda ehtiyojdan ko'p nima bordir? Demak, anglashiladiki, siz xonimlar, ehtiyoj ichida ezilib qolsangiz, uyingiz vayron va yurtimiz parishon bo'ladir. Binobarin, ehtiyojni bo'ldirmoq uchun bor aslingizni, bor kuchingizni sarf etingiz".²⁵

Ko'ramizki, jadidlarning xotin-qizlarga, ularning oila va jamiyatda tutgan o'rniga bo'lgan qarashlari davrlar o'tishi bilan mukammallashib bordi. Hamza maqolasida tasvirlangan xotin-qizlarga nodonlarcha munosabatning o'zgarishi, xotin-qizlarning

²⁴ Said Ahroriy. Tanlangan asarlar. – T.: Ma'naviyat, 2001. – B. 72.

²⁵ Ko'rsatilgan asar. – B. 84.

erkaklar bilan qariyb teng huquqli bo'lishida jadidlarning xizmati ulkandir.

Oilaning ijtimoiy, huquqiy va ma'naviy asoslari islom dini tomonidan qanchalik aniq va to'la belgilangan bo'lsa-da, XX asrda – taraqqiyot asrida o'zbek xalqining ijtimoiy va ma'rifiy yuksalishi uchun dunyoviy bilimlarni egallash tarixiy zaruratga aylandi. Modomiki, jadidlar o'z oldilariga Turkiston aholisining tarixiy taqdirini o'zgartirish vazifasini qo'ygan ekanlar, buning uchun faqat oila poydevorini mustahkamlash, oilaning jamiyat hayotidagi rolini oshirishning o'zi kamlik qilardi. Negaki, mahalliy aholi nafaqat XIX asrning 60-yillarida boshlangan mustamlakachilik, balki so'nggi uch asrda ro'y bergan ijtimoiy tanazzul, qudratli davlatning parchalanishi, o'zaro taxt uchun kurashlar, xon va amirlarning maishatparastligi va hokazolar orqasida xalqning iqtisodiy ahvoli ayanchli bir holga tushgan edi. Afsuski, xalq o'zining qanday mudhish hayot iskanjasida yashayotganini ko'rish qobiliyatini yo'qotgan yoki bunga ko'nikkan edi. Shuning uchun ham, jadid shoir va yozuvchilari xalq hayotining sharmandali lahzalarini o'z asarlarida tasvirlashga va shu orqali uning ko'zini ochishga intildilar. Bu davrda birorta jadid yozuvchisi va jurnalisti bo'lmadiki, u hayotning achchiq haqiqatini tasvirlovchi asar yozmagan bo'lsin. Cho'lpon "O'zbeklar va Turkiston" singari she'rlar yozibgina qolmay, "Qurboni jaholat" va "Do'xtir Muhammadyor" hikoyalarida jaholat lavhalarini yorqin tasvirlab berdi. Shu davrdagi maqolanavislikning asosiy tig'i ham mazkur masalaga qaratildi.

XULOSA

Jadidlarning davrning eng muhim ijtimoiy-siyosiy voqealariga munosabati, albatta, matbuot orqali, ularning turli xil nashrlarda bildirilgan fikr-mulohazalari asosida kechgan. Shunday ekan, davr matbuoti nafaqat jadid adabiyotining oynasi yoki adabiy manbai, balki mamlakatda kechgan katta-kichik voqealarga munosabat bildirish minbariga ham aylandi.

Jadidlar XIX asrning ikkinchi yarmida Turkistonning Chor mustamlakasiga aylanishi va Turkiston xalqlari achinarli ahvolining ijtimoiy ildizlarini tahlil etib, birinchi navbatda ta'lim tizimini isloh etish va xalq ommasini ma'rifatlashtirish lozim, degan qarorga keldilar. Ular nazarida, Turkistondagi mavjud tarixiy sharoitni o'zgartirishning birdan-bir yo'li ma'rifat o'choqlarini barpo etish va xalq ommasining ko'zini ma'rifat nurlari bilan yuvish edi. Xalqni jaholat botqog'idan qutqarishning birdan-bir yo'li ma'rifat edi. Shuning uchun rus-tuzem maktablariga qarshi "usuli jadida" maktablarini yo'lga qo'ydilar va boshlang'ich maktabdan oliy madrasaga qadar ta'lim tizimini isloh qilmoqchi bo'ldilar.

Maktab, madrasa tizimi uchun yangi o'quv dasturlari, darslik va qo'llanmalar, badiiy asarlarga juda katta ehtiyoj tug'ildi. Shuning uchun ham jadid adabiyoti, birinchi navbatda, ma'rifatchilik g'oyalarini o'z zimmasiga oldi. Ma'rifat o'zbek xalqi va madaniyati tarixining avvalgi davrlarida xalq ommasini bilimli qilish vositasi bo'lib xizmat qilgan bo'lsa, jadidlar ma'rifatdan ijtimoiy qurol sifatida ham foydalanmoqchi bo'ldilar. Ularning fikriga ko'ra, ma'rifatlashgan xalq yaqin kelajakda o'z haq-huquqlari uchun, Vatan hurligi va mustaqilligi uchun kurashishi ham lozim edi.

Usuli jadid maktablari uchun o'quv dasturlari, darslik va qo'llanmalarni tuzishda mualliflar o'quvchilarni qisqa muddatda savodli qilishdan tashqari, sharqona axloq va odob ruhida tarbiyalash, fanning turli sohalari, jumladan, tabiiy fanlar bo'yicha bilim berish, ayniqsa, yer yuzidagi boshqa mamlakatlarning tabiati, davlat qurilishi,

madaniyati, shuningdek, bu mamlakatlarda yashovchi xalqlar to'g'risida tasav-vur berishni o'z oldilariga maqsad qilib qo'ydilar.

Jadid adabiyoti eski mumtoz janr va turlar orqali jahon bilan barobar odim tashlashi mumkin emas edi. Ayniqsa, XX asr boshlarida vujudga kelgan jadid matbuoti jadidlar uchun ham targ'ibot minbari, ham anglatish vositasi, ham yangi shakl va janrlarni barqaror qilish omiliga aylandi. Jadid adabiyoti adabiy turlarning deyarli barchasida yangilik tarafdori bo'lib chiqdilar. Turkiston adabiyoti tarixida avvaldan mavjud bo'lmagan dramaturgiya adabiy tur sifatida vujudga keldi va teatr jadid adabiyotining ma'naviyat maskaniga aylandi.

Jadid shoirlari mumtoz she'riyat uchun asos hisoblangan aruz vaznini isloh qilish orqali barmoq va erkin vaznlarda she'r tartib berishni adabiy rusumga kiritdilar. Natijada, butun XX asr o'zbek she'riyatining taraqqiyotiga sabab bo'lgan milliy vazn – barmoq tizimi shakllandi. Jadid adabiyoti nasrda yangilik axtardi, Yevropa tipidagi romanlarni adabiyotga olib kirish orqali realistik nasr an'analarini shakllantirishga erishildi.

Turkiston jadidchilik harakatining shakllanishida xalqaro aloqalar muhim ahamiyatga molik bo'ldi. Behbudiyning Yaqin Sharq mamlakatlariga qilgan safari, Qozon, Nijniy Novgorod, Moskva, Peterburg singari Rossiyaning markaziy shaharlariga borishi, Fitratning Turkiyada bir necha yil bo'lishi nafaqat bu yozuvchilar, balki umuman o'zbek jadidlari ijtimoiy-siyosiy va ma'rifiy qarashlari-ning shakllanishiga katta ta'sir o'tkazdi.

O'zbek jadidchiligi o'z tarixining birinchi bosqichida asosan ma'rifiy oqim sifatida namoyon bo'lgan va bu davrda jadidlarning ta'lim islohoti bilan bog'liq qarashlari to'la shakllangan bo'lsa, keyingi davrda ularning ma'rifiy g'oyalari milliy taraqqiyotning boshqa muhim va dolzarb masalalari bilan boyidi.

Jadidlar millatning ma'naviy yuksalishida oilaning muhim taraqqiyot maskani, deb bildilar va farzand tarbiyasiga dastlabki mas'ul shaxs ota-onaga bo'lib, ularning vazifasi sifatida nafaqat o'z

oilalari oldidagi, balki jamiyat oldidagi mas'ul vazifa ekanini anglatmoqchi bo'ldilar.

Fitrat «Oila va oilani boshqarish tartiblari» asarida musulmon oilasi asoslanadigan ma'naviy omillar, oila a'zolarining oila oldidagi burchlari, farzandning ota-ona va ota-onaning farzand oldidagi huququ burchlarini ko'rsatib bera oldi. Ana shuning uchun ham ushbu kitob nashridan so'ng oila va uni boshqarish tartiblari haqida o'nlab maqola va risolalar paydo bo'ldi. Said Ahroriyning risolasi bir qancha maqolalardan tashkil topgan bo'lib, muallif har bir maqolada oiladagi ilk tarbiyaning ahamiyatini bosqichma-bosqich anglatib berdi. Oila tarbiyasi jamiyat tarbiyasi, balki millat va xalq tarbiyasi ekanligi butun jadid adabiyotida alohida mavzu sifatida ishlandi. Oilaning ijtimoiy, huquqiy va ma'naviy asoslari jadidchilar tomonidan qanchalik izchil belgilangan bo'lsa-da, keyingi asrlarda o'zbek xalqining ijtimoiy va ma'rifiy yuksalishi uchun dunyoviy bilimlarni egallash bilan birga oila ma'naviyatini shakllantirish ijtimoiy zaruratga aylandi.

M U N D A R I J A

Kirish	4
Jadid adabiyoti tadqiqi sarchashmalari	7
Jadid yozuvchilarining ijtimoiy-siyosiy voqelikka munosabati	9
Jadid yozuvchilari oila madaniyati haqida	28
Xulosa	44

Rustam Sharipov, Kamola Sharipova. Jadid adabiyotida ijtimoiy-siyosiy voqelikning aks etishi. – T., 2021. – 48 bet.

Mazkur tadqiqotda jadid yozuvchilarining badiiy va publitsistik asarlari tahlili misolida ularning siyosiy, huquqiy va ma'rifiy qarashlari XX asr boshlaridagi Turkistonda vujudga kelgan tarixiy sharoit, ularning ma'rifat-parvarlik va istiqloлчаilik harakati sifatida maydonga kelishida manba bo'lib xizmat qilgan omillar bilan uzviy aloqada tekshirishga harakat qilingan.

Mas'ul muharrir:

Naim Karimov

filologiya fanlari doktori, professor, Akademik

Taqrizchilar:

Xayrulla Hamidov

TDSHU "Tarjimashunoslik va xalqaro jurnalistika" kafedrası dotsenti, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Ergash Ochilov

O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti
katta ilmiy xodimi, filologiya fanlari nomzodi

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti Sharq filologiyasi va tarjimashunoslik fakulteti Kengashining 2021 yil 21 oktabrdagi
3 - sonli majlisi qarori bilan nashrga tavsiya etilgan.

© Rustam Sharipov, Kamola Sharipova, 2021.

© Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti, 2021.